

UNUTULMUŞ BİR OSMANLI DÜŞÜNÜRÜ HOCA TAHSİN EFENDİ'NİN *TÂRÎH-İ TEKVÎN YÂHÛD HÎLKAT* ADLI ESERİ VE HAECKELCİ EVRİMCİLİĞİN TÜRKİYE'YE GİRİŞİ

Remzi Demir*
Bilal Yurtoğlu

Kitâb-ı 'âlemin evrâkıdır eb'âd-ı nâ-mahdûd
Sutûr-ı hâdisât-ı dehrdir â'sâr-ı nâ-ma'dûd
Basılmış dest-gâh-ı levh-i mahfûz-ı tabî'atda
Mücessem lafz-ı ma'nîdârdır 'âlemde her mevcûd

Hoca Tahsîn Efendi

Giriş

Bilindiği üzere, Osmanlı düşünce tarihini, birbiriyle çok da bağlantılı olmayan iki ayrı dönemde incelemek mümkündür:

I. Birinci Dönem: On dördüncü yüzyıl ile on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısı arasında kalan yaklaşık dört buçuk asırlık bu dönemde, Osmanlı düşünürleri Ortaçağ İslâm Dünyası'nda yetişmiş olan düşünürlerin etkisi altında, kelâm ve tasavvuf alanlarıyla ilgilenmişler ve kelâmî bilgileri medreselerde ve tasavvufî bilgileri ise tekkelerde üretmeye ve yaymaya çalışmışlardır.

II. İkinci Dönem: On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısı ile yirminci yüzyılın birinci çeyreği arasında kalan yaklaşık yetmiş beş yıllık bu dönemde ise, Osmanlı düşünürleri, çeşitli alanlarda yoğunlaşan Batılılaşma etkinliklerinin bir sonucu olarak Avrupa felsefesine yönelmişler ve Avrupa'da yürürlükte bulunan materyalizm (maddecilik), pozitivism (olguculuk) ve evölüsyonizm (evrimcilik) gibi felsefî öğretileri tanımaya ve tanıtmaya çalışmışlardır.

Bu iki dönemdeki düşünsel etkinliklerin, birbirinden oldukça bağımsız oldukları ve İkinci Dönem'de yaşayan Osmanlı düşünürlerinin, Birinci Dönem'de yaşayan Osmanlı düşünürlerinin eserlerinden genellikle yararlanma yoluna gitmedikleri veya gitmek istemedikleri anlaşılmaktadır. Bu nedenle Osmanlı düşünce tarihi, birbiriyle ilintisi bulunmayan iki farklı yapı görünümünü sunmaktadır¹.

Yukarıda da belirtildiği üzere, on dokuzuncu yüzyılda Avrupa düşüncesini biçimlendiren ve bilim ve felsefe alanlarındaki çalışmaları büyük ölçüde etkileyen düşünsel akımlardan birisi de evölüsyonizm, yani evrimciliktir. Fransa'da Jean Baptiste Pierre Antoine Lamarck (1744-1829) ve Étienne Geoffroy Saint-Hilaire (1772-1844), İngiltere'de Charles Lyell (1797-1875), Charles Darwin (1809-1882), Joseph Dalton Hooker (1817-1911), Herbert Spencer (1820-1903), Alfred Russel Wallace (1823-1913) ve Thomas Henry

* Doç. Dr., A.Ü.D.T.C.F. Bilim Tarihi Anabilim Dalı.

Huxley (1825-1895) ve nihayet Almanya’da ise Ludwig Büchner (1824-1899) ve Ernst Heinrich Haeckel’in (1834-1919) eserleri, bu akımın oluşmasını ve yayılmasını sağlamıştır; öyle ki bu dönemde insanlığın karşılaştığı birçok sorunun çözümünde Evrim Kuramı’ndan yararlanma yoluna gidilmiştir.

On dokuzuncu yüzyılda Batılılaşma sürecine giren ve Avrupa’da gelişen yeni bilimlerin yanısıra yeni felsefeleri de yavaş yavaş tanımaya ve aktarmaya başlayan Osmanlı düşünürleri, evrimciliğe de kayıtsız kalamamışlar ve özellikle 1870’lerden sonra evrimci yazarlar ve yapıtlarlardan derin bir biçimde etkilenmeye başlamışlardır. Nitekim bunlardan birisi olan Hoca Tahsîn Efendi’nin *Târîh-i Tekvîn yâhûd Hilkat* adlı eserinde cansızları ve canlılarıyla birlikte Evren’de bulunan bütün varlıkların oluşumunu ve gelişimini açıklamak isteyen genel bir evrim öğretisinin oldukça yetkin bir biçimde işlendiği görülmektedir.

Bu öğretinin kökleri adı geçen bilginlere ve düşünürlere kadar uzanmaktadır; ancak hiç kuşku yoktur ki *Târîh-i Tekvîn yâhûd Hilkat* açısından bakıldığında, Hoca Tahsîn Efendi’nin daha çok, büyük Alman bilgini ve düşünürü Ernst Heinrich Haeckel’den etkilendiği söylenebilir.

Bu çalışmanın maksadı, Hoca Tahsîn Efendi’nin Türk bilim tarihi ve Türk düşünce tarihi açısından oldukça ilginç olduğuna inandığımız *Târîh-i Tekvîn yâhûd Hilkat* adlı bu eserini yeni alfabeye dönüştürmek ve ilgililenen okuyuculara tanıtmaktır.

Hoca Tahsîn Efendi Hayatı ve Eserleri

Hayatı

Son dönem Osmanlı bilginlerinden ve düşünürlerinden Hoca Tahsîn Efendi (1811-1881), Yanya’da doğmuştur. İlk dinî ve edebî bilgilerini babasından aldıktan sonra, medrese eğitimi için İstanbul’a gelmiş ve burada Vidinli Hoca adıyla tanınan Hoca Mustafa Efendi’nin derslerine katılmıştır.

Ardından yeni açılacak Dârü’l-Fünûn’da matematik ve doğa bilimiyle ilgili dersleri okutacak öğretimi üyelerini yetiştirmek ve Paris’teki Mekteb-i Osmânî’nin öğretim kadrosunda görevlendirilmek amacıyla, Selim Sâbit Efendi ile birlikte 20 Mart 1857’de Paris’e gönderilmiştir.

Hoca Tahsîn Efendi, 1861’de Paris’ten dönmüş ve 1862 Eylül’ü başında bu defa, Abdülhak Hâmid Bey ve onun ağabeyi Abdülhâlik Nasûhî Bey ile birlikte tekrar Paris’e gitmiştir. Medeniyetin merkezi saydığı Paris’te bu defa sefâret imamlığı yapmış, Avrupa’da yaygın olan materyalist felsefeyle ilgilenmiş ve Paris kahvehânelerinde bir çok kuşkucu düşünür ile görüşmüştür.

1867 ilkbaharı sonunda Paris’e gelen Namık Kemâl ve Yeni Osmanlılar ile ilişki ve dostluk kurmuş ve nihayet 28 Şubat 1869’da, hava değişimi ve tedavi için geldiği Nice şehrinde ölen Fuad Paşa’nın cenazesini de yanına alarak, İstanbul’a dönmüştür.

İstanbul’a geldikten sonra, 8 Kasım 1869’da, henüz kuruluş aşamasın-

da olan Dârü'l-Fünûn'a müdür olarak atanmış ve bu yılın Ramazan ayında yapmış olduğu bilimsel konuşmalarla, çağdaş bilimleri Türk halkına tanıtmaya başlamıştır.

Yaklaşık olarak bir yıl sonra, 5 Aralık 1870'de, "Terakkiyyât-ı 'Ulûm" başlığını taşıyan konuşması ile bu aralar İstanbul'da bulunan tanınmış İslâm düşünürlerinden Cemâleddîn-i Afgânî'nin konuşması, dönemin dar görüşlü uleması tarafından İslâmiyet'e uygun bulunmayınca, Hoca Tahsîn Efendi, Dârü'l-Fünûn'dan uzaklaştırılmıştır².

Bunun üzerine Hoca Tahsîn Efendi, Bâbü'lî'de Tersane Emîni Yûsuf Efendi'nin Taşmekteb olarak da bilinen Sıbyan Mektebi'ne çekilmiş ve burada kendisini tamamen bilimsel araştırmalara ve eğitime vermiştir. Ancak bu kez de hakkında, etrafına topladığı kimselerin akıllarını çeldiği ve inançlarını bozduğu suçlamasıyla soruşturma açılmıştır. Bu durumdan, vaktiyle kendisini Dârü'l-Fünûn müdürlüğüne atayan Ma'ârif Nâzırı Saffet Paşa'nın yardımları sayesinde kurtulmuştur.

1870'li yılların başında Memâlik-i İslâmiyye Coğrafya Cemiyeti'ni kurmuş ve dönemin önde gelen devlet ve düşünce adamlarından Münîf Paşa'nın yardımıyla bir ara kütüphaneler müfettişliğine getirilmiştir. Ardından, 15 Mayıs 1878'de, 400 kuruş maaşla Dârü'l-Mu'allimîn'e son sınıf kozmografya ve trigonometri hocası olarak atanmıştır.

13 Ekim 1879'da kurulan Cem'iyet-i 'İlmiyye-i Arnavudiyye'nin yürütmüş olduğu bilimsel etkinliklerde görev almış ve ayrıca Batı bilimlerinin yurt içinde tanınmasını ve yayılmasını sağlamak amacıyla Cem'iyet-i 'İlmiyye adında bir bilim derneği kurmuştur. Bu dernek adına 16 Kasım 1879'dan itibaren, *Mecmû'a-i 'Ulûm* adında bir dergi çıkarmış ve burada çeşitli makaleler yayımlamıştır³.

Bu arada, sağlığı gittikçe bozulunca, Münîf Paşa onu, Erenköy'deki köşküne aldırması ve 3 Temmuz 1881'de Erenköy'de ölen Hoca Tahsîn Efendi, Sahrâ-yı Cedîd Mezarlığı'nda toprağa verilmiştir⁴.

Eserleri

Hoca Tahsîn Efendi'nin yazma ve basma eserleri şunlardır:

1. *Mürebbi-i Etfâl*, İstanbul 1289. Eğitimle ilgilidir ve Mahmûd Nedim ile birlikte yazılmıştır.
2. *Usûl-i Fenn-i Felâhat - Kimyâ-yı Zirâ'at*, İstanbul 1291. Çiftçiliğe ilişkin genel bilgiler verir ve yine Mahmûd Nedim ile birlikte yazılmıştır.
3. *Esrâr-ı Âb u Havâ*, İstanbul 1309. Suyun fizikî ve kimyevî özelliklerini tanıtır, insan ve doğa için taşıdığı öneme değinir.
4. *Psiholoji yâhûd 'İlm-i Rûh*, İstanbul 1309. Çağdaş psikolojinin bulgularını özetler ve insanın zihnî ve ruhî etkinliklerini fizyolojik olarak açıklamaya çalışır. Hoca Tahsîn Efendi, bu eserini yazarken Ernst Heinrich Haeckel'in bu konuyla ilgili düşüncelerinden etkilenmiş olabilir.
5. *Târîh-i Tekvîn yâhûd Hilkat*, İstanbul 1310. Daha çok

Haeckelci evrimciliğe dayanır ve canlı ve cansız varlıkların oluşumunu genel evrim kuramı çerçevesinde açıklamak ister.

6. *Esās-ı 'İlm-i Hey'et*, İstanbul 1311. Batlamyus'un, Tycho Brahe'nin, Nikolaus Kopernik'in ve Johannes Kepler'in evren kuramlarını tanıttıktan sonra, Isaac Newton'un fizik ve astronomi alanlarındaki çalışmalarından yararlanarak çağdaş astronominin ulaştığı bilgileri özetler.
7. *Nevâmîs-i Tabî'iyye*, İstanbul. Tanınmış Fransız düşünürlerinden Constantin - François de Chasseboeuf Volney'nin (1757-1820), *La loi naturelle ou catéchisme du citoyen français* (Doğa Yasası veya Fransız Vatandaşının İlmihâli, 1792) adlı eserinden yapmış olduğu çeviridir. Basılmamıştır⁵.

Bunların dışında Hoca Tahsîn Efendi, *Mecmû'a-i 'Ulûm*'da şu makaleleri yayımlamıştır:

1. "İlme Dâ'ir Bir İki Söz", *Mecmû'a-i 'Ulûm*, Sene 1, Numara 1, 1 Zî'l-Hicce 1296, s.22-45.
2. "Aklâmü'l-Akvâm", *Mecmû'a-i 'Ulûm*, Sene 1, Numara 1, 1 Zî'l-Hicce 1296, s.45-76.
3. "Terakkî-i Ma'ârif, Târîh ve Taksîm ve Semerât-ı 'Ulûm", *Mecmû'a-i 'Ulûm*, Sene 1, Numara 2, 15 Zî'l-Hicce 1296, s.133-152 ve s.153-160; Sene 2, Numara 5, 1 Safer 1297, s.321-335 ve Sene 2, Numara 6, 15 Safer 1297, s.421-425.
4. "Yeryüzü'nde Bir Mülk'e Dâ'ir", *Mecmû'a-i 'Ulûm*, Sene 1, Numara 4, 15 Muharrem 1297, s.243-305; Sene 2, Numara 5, 1 Safer 1297, s.335-352 ve Sene 2, Numara 6, 15 Safer 1297, s.385-405.
5. "Havâdis-i Medeniyye", *Mecmû'a-i 'Ulûm*, Sene 1, Numara 4, 15 Muharrem 1297, s.309-310.
6. "Ahlâk-ı İslâmiyye", *Mecmû'a-i 'Ulûm*, Sene 1, Numara 4, 15 Muharrem 1297, s.310-318.
7. "Târîh-i Terakkî", *Mecmû'a-i 'Ulûm*, Sene 2, Numara 5, 1 Safer 1297, s.353-370.
8. Dolpher, "Sür"⁶, Özetleyerek Çeviren: Hoca Tahsîn Efendi, *Mecmû'a-i 'Ulûm*, Sene 2, Numara 5, 1 Safer 1297, s.370-377.
9. "Âi'le", *Mecmû'a-i 'Ulûm*, Sene 2, Numara 6, 15 Safer 1297, s.425-429.
10. "Esrâr-ı Âb u Havâ", *Mecmû'a-i 'Ulûm*, Sene 2, Numara 7, 1 Rebî'ü'l-Evvel 1297, s.436-464.

Târîh-i Tekvîn yâhûd Hilkat

Hoca Tahsîn Efendi'nin *Târîh-i Tekvîn yâhûd Hilkat* (Varoluşun Tarihi veya Yaratılış) adlı yapıtı, ölümünden sonra, öğrencisi Nâdirî Fevzî'nin gayretleriyle Hicrî 1310 (Milâdî 1892/1893) yılında İstanbul'da yayımlanmıştır. Bir "Mukaddime" ile "Târîh-i Tekvîn" başlığını taşıyan bir bölümden oluşmuştur ve toplam 60 sayfadır. 3'üncü ve 48'inci sayfalar arası nesih, 48'inci ve 60'ıncı sayfalar arası ise rik'a hattı ile dizilmiştir.

Eserin yazıldığı tarih kesin olarak bilinmemektedir. Ancak metin içinde geçen, "İşbu 1882 sene-i milâdiyyeye değin meselâ fenn-i kimyanın yalnız yüz senelik terakkîsi bu gördüğümüz dereceye vâsıl olduğu hâlde, hesâb-ı merkûm üzere bunun bir milyon katı üzerine zamm olundukda cihân ne sûretler kesb eder."⁷ biçimindeki ibareden, 1882 yılında yazıldığı anlaşılmaktaysa da, Hoca Tahsîn Efendi'nin 3 Temmuz 1881 tarihinde ölmüş olması nedeniyle, *Târîh-i Tekvîn yâhûd Hilkat*'in bu tarihten biraz daha önce yazılmış olması gerekir⁸.

Nâdirî Fevzî, *Târîh-i Tekvîn yâhûd Hilkat*'in girişinde, Hoca Tahsîn Efendi'nin bu eseri yazmaktaki maksadını açıklarken şunları söylemiştir: Sınırlı olan ve çoğunlukla olayların yazımında şahsî çıkarlar tarafından biçimlendirilen siyâsî tarihler, okuyucuları bayağı konulardan haberdâr ederler. Târîh-i Tekvîn, yani Varoluş Tarihi ise araştırma kapsamını genişleterek, düşüncelerimizi sonsuza çevirir. Gerçek Yaratıcı'nın yüceliği ile Evren'in yaratılış biçimini, Evren'de hüküm süren bitimsiz evrimi ve sonsuz yaşamı ve tanrısal aydınlığın bir ışığı olan insan aklı sayesinde oluşan çeşitli bilimlerin hüküm sürdükleri dönemleri bildirip, ruhumuzu sonsuzluk ve düşüncemizi yücelik nurlarıyla doldurur. Târîh-i Tekvîn, Tanrı'nın gerçekleştirdiği işlerin ve uzayda yüzen bunca cisimlerin büyüklüğünü ve bu büyüklüğe karşın, Dünya'nın ve Dünya üzerinde yaşayan insanların küçüklüğünü anlatarak, ahlakî bir ders verir⁹.

Evren'i oluşturan varlıkların kökenine ulaşmak ve insanın bu Evren'deki konumunu belirlemek isteyen böyle bir araştırma için, sadece siyâsî olayları aktaran tarih ilminin yeterli olamayacağı açıktır; çünkü tarih, sonuçta, bizleri birkaç bin yıl kadar önceki olaylardan haberdâr eder. İnsanın ve genelde bütün varlıklar aleminin oluştuğu dönemlere inebilmek için başka bir ilimden yararlanmak gerekir ki bu ilim, Hoca Tahsîn Efendi'ye göre, bünyesinde, sırasıyla karşılaştırmalı dil çalışmaları (filoloji), mitoloji, fizyoloji, zooloji, botanik, jeoloji, meteoroloji, astronomi, astrofizik, kimya ve mekanik ilimlerini içeren Târîh-i Tekvîn'dir.

Târîh-i Tekvîn, bu ilimlerden yardım alarak, aşama aşama geçmişe doğru ilerler ve sonuçta bütün varlıkları oluşturan cevhere, yani madde ve kuvvet ile nitelenmiş temel öğeye ulaşır.

Târîh-i Tekvîn şunu ortaya koyar ki Cevher, Genel Evrim Yasası'na ve Genel Nedensellik Yasasına bağlı olarak Yedi Ana Dönem'de, Yedi Ana Açılım gerçekleştirir ve her açılım sırasında bütün Evren'i kaplayan yeni varlıklar meydana getirir.

Bu, Yedi Ana Dönem ile bu dönemlerdeki gelişimleri bildiren ilimler

şunlardır:

1. Hâlis Cevher Dönemi: Mekanik ile bilinir.
2. Atomların Birleşme ve Kaynaşma Dönemi: Kimya ile bilinir.
3. Göksel Cisimler İle Gökadalarının Oluşma Dönemi: Astrofizik ile bilinir.
4. Yıldızlardan Gezegenlerin ve Bu Arada Dünya'nın Halkalar Biçiminde Ayrılmaya Başlaması Dönemi: Astronomi ile bilinir.
5. Dünya'nın Oluşması ve Dünya Üzerinde Hayatın Başlaması Dönemi: Meteoroloji, jeoloji, botanik, zooloji ve fizyoloji ile bilinir.
6. Beşeriyetin Çocukluk ve Bilgisizlik Dönemi: Karşılaştırmalı dil çalışmaları (filoloji) ve mitoloji ile bilinir.
7. Tarihsel Olaylar Dönemi: Tarih ile bilinir¹⁰.

Hoca Tahsîn Efendi, çoğu doğa bilginlerinin, yalnızca gözleri önünde bulunan biçimlere baktıklarını ve bu nedenle, hayvanların ve bitkilerin cinslerinin ve türlerinin kalıcılığına inandıklarını ve çağların akışına bağlı olarak cinslerin ve türlerin bir değişim ve dönüşüm geçirmediklerini sandıklarını söyler. Böyle düşünenlere göre, nebâtî ve hayvanî sûretler, bir kerede yaratılmış ve sonsuzdan gelip sonsuza giden süreç içerisinde hiç değişmemişlerdir ve hiç değişmeyeceklerdir. Ancak bu sanı, akla ve bilime aykırıdır. Yalnız, bireyler değil, türler ve cinsler bile değişmekte ve yenileşmektedir. Doğa'da değişmeyen bir şey var mıdır? Bütün türler ve cinsler, sürekli olarak dönüşmekte ve evrimleşmektedir; ancak, asırları kaplayan uzun bir süreç boyunca gözlem yapma olanağı bulunmadığından bunun kavranması çok güçtür. Bu derin sorunun çözülmesi için, Yer'in tabakaları içinde bulunan bitki ve hayvan fosillerine bakılabilir. Eğer bu yapılacak olursa görülür ki eski dönemlerin tufanlarından Yer altında kalmış olan eski bitki ve hayvan türlerinin hem biçimleri ve hem de yaşam yolları, bugün yaşamakta olan yeni bitki ve hayvan türlerinin hem biçimlerinden ve hem de yaşam yollarından farklıdır. Öyleyse eski durumdan yeni duruma nasıl geçilmiş veya eski durumlar yeni durumlara nasıl dönüşmüşlerdir? Artık Evren'in çeşitli dönemlerini birbirine bağlayan zincirin halkalarını yakından görmek gerekir. Kurulma ve bozulmanın dönüşümleri, uzağı göremeyen bazı kişilerin düşündükleri gibi, maddî sebepler ve aklî vasıtaların etkisi ve aracılığı olmaksızın, yalnızca Evren'in dışında bulunan olağanüstü bir irâdenin açılımıyla oluşur demek, doğru değildir ve hem tanrısal geleneğe karşı ve hem de doğasal yasalara uzaktır. Sonuç olarak söylemek gerekirse, günümüzün olayları, geçmişteki olayların bir sonucu olduğu gibi, geleceğin olayları da günümüzün olaylarının birer sonucu olacaktır:

“Ekser felâsife-i tabî’iyyûn yalnız gözü önünde bulunan sûretlere hasr-ı nazar edip geçmiş ve gelecek zamânlara aslâ ‘atf-ı nigâh etmiyorlar!. Bu cihetle hayvânât ve nebâtât ecnâs u envâ’ının istimrârıyla hükm edip güzerân-ı a’sârıyla tahavvül ve inkılâbât-ı envâ’a kâ’il olmadıkları ma’lûmdur!! Za’amlarınca her sûret-i hayvâniyye ve nebâtiyye bir kere def’aten minassa-i husûle gelip, ezmîne-i nâ-mütenâhiyyede ol hâlet-i asliyye üzerine devâm ile nev’leri müstahîlû’t-tagyîrdir derler. Lâkin bu zehâb-ı nâ-

sevâbdan daha muhâlif-i 'akl u hikmet ne meslek vardır! Yalnız eşhâs değil, envâ' ve ecnâsı bile tebeddül u teceddüd etmektedir. Pûte-i tabî'atda tagayyür etmez bir şey var mıdır? 'Âmme-i envâ' u ecnâsı bir tebeddül ve istikmâl-i dâ'imî hâlinde olduğu hâlde, 'adem-i tagayyür-i envâ' mes'elesini iddî'â edenler tecrübe miyâsıçun derece-i kâfiyyede olmayan bir müddet-i kasîre itihâz eylediklerinden nâşi aldanmışlardır. Bu husûsun tahkîkiçun alınan mik-yâs, Mısır'ın evân-ı inkırâzındaki Aristo'nun tecrübeleridir. Hâlbuki, bu gibi batî' ve mümtedd olan tagayyür, iki bin senelik ez mânî miyâs 'add etmek şâyân-ı ta'accüb değil midir? Çünkü birkaç yüz sene müddetde ikmâl olunan bir devr-i felekî için bu miyâs dakika ve belki sâniyeyi ölçü i'tibâr eylemek gibidir. Kudemânın ahkâmı yalnız zamân-ı hâzırın 'ilmine münhasır idi. Bu mes'ele-i 'amîkanın hallicun mürâca'at olunacak kitâb-ı mübîn sahâ'if-i arziyyedir. Ya'nî hakîkaten elvâh-ı mahfûza-ı Rabbâniyye hükmünde olan Arz'ın tabakaları içinde kelimât-ı mücesseme kabîlinden olan hayvânât ve nebâtâtın bakiyye-i âsârıdır. İmdi onlar şöyle gösterir ki 'uhûd-ı 'atîka tûfânlarından zîr-i zemînde kalmış olan suver-i ecnâs-ı nebâtiyye ve hayvâniyye-i kadîme el-an ber-hayât olan ecnâs u envâ'ın hey'etlerine mugâyir ve sûret-i ta'ayyüşleri ecnâs-ı hâzırının yaşayışlarına mübâyin bir hâlde idi. Düşünmezler ki 'ilm-i mezkûr i'ânesiyle tahkîk olunan kâ'inâtın suver u eşkâli şimdilerde meşhûr ve Yeryüzü'nde mevcûd olan suver-i hayât ve eşkâl-i mahlûkâta nasıl geçmiş ve ne vecihle inkılâb-pezîr olmuşdur? Kâ'inâtın zencir-i edvâr-ı muhtelifesini rabt eden halkalarını görmek istemiyorlar. Tecârib u müşâhedâtın hilâfî olarak def'aten câri olmak ihtimâli var mıdır? Metîn esâs-ılar üzerine kurulmuş ve mîzân-ı 'akl u hikmet ile tartılmış olan usûl-i felsefe-i tabî'yye, bu misillü ahkâm-ı sakîme ve enzâr-ı 'amîkayı bir vecihle kabûl etmez, ya'nî bazı kûteh-bînânın z'am ettikleri gibi esbâb-ı mâddiyye ve vesâ'it-i ma'kûlenin asla te'sîr ve tavassutu olmaksızın inkılâbât-ı kevn u fesâd, mücerred hâric-i 'âlemde kâ'in bir irâde-i fevka'l-'âdenin sudûruyla husûle gelir demek, bir kavî-i mücerred olup, 'âdet-i ilâhiyyeye mübâyin ve nefsu'l-emre gayr-i mukârin bir tevcîh-i bârid idüğü erbâb-ı zevk u basîrete rûşendir. El-hâsıl vukû'ât-ı hâzıra te'sîrât-ı mâziyyenin netâyici olduğu gibi, müstakbel hâzırın mahsûlûl olacaktır. Esbâbsız def'aten halk u tekvîn zehâb-ı nâ-sevâbı maktûh-ı hükemâ'-yı 'ârifin ve mecrûh-ı 'ulemâ-yı râsihindir. Kurûn-ı vefîredenberû seyyâremizin sathı üzerine vukû'a gelen inkılâbât-ı tabî'yye ve irâdiyye ta'mîk olundukça, esbâb-ı 'âdiyyenin te'sîrât-ı tedriciyyesi ile husûl-yâb olduğu tahakkuk ve kudemânın sebeb-i fevka't-tabî'îsi re'yi ibtâl olduğu tebeyyün ider."¹¹

Öyleyse Hoca Tahsîn Efendi, evrimci ve nedenseldir ve Târîh-i Tekvîn'in insanı bu bilgiye ulaştırdığına inanır. Dolayısıyla bitki ve hayvan türlerinin bir kerede yaratıldığını ve süreç içinde hiç değişmediklerini kabul etmez.

Hayvan türlerinin oluşumunun açıklanması girişiminde, Darwin'in Evrim Kuramı'nı yetersiz bulur, ama yaratılışa ve gerçek felsefeye uygun olduğu için bu kuramın ikmâl olunabileceğini belirtir:

"Darwin'in bu husûsa dâ'ir ifâdâtı her ne kadar kâfi mertebede değilse de, mesleği beyân-ı tekvîne ve felsefe-i hakîkiyyeye muvâfık olmakla ikmâl

olunacağında kat'an istibâh olunmaz."¹²

Doğadaki olguları açıklarken Doğa Yasaları (Kavânîn-i Tabî'îyye) ile Tanrısal Gelenekleri ('Âdât-ı İlâhiyye) aynı anda benimsemekte bir mahsur görmeyen Hoca Tahsîn Efendi'ye göre, doğal bir olgunlaşma ve sürekli bir ilerleme çerçevesinde, olgular arasında kaçınılmaz bir neden-sonuç bağlantısının bulunduğu kesin bir biçimde söylenebilir:

"Meskenimiz olan bu Küre-i Zemîn 'Âlem-i Şemsî'de bir ism-i mümtâz ve mahsûs ahz eylemeğe kesb-i kâbiliyyet ede ede vâsıl olduğumuz bu âna kadar olan aralıkda insân için elbette lâ-yu'add ve lâ-yuhsâ vukû'ât-ı mechûletü'l-hâlât var ise de, fakat istimrâr-ı kavânîn-i tabî'îyye ve 'âdât-ı ilâhiyye habl-ı metînine istimsâk ve kâ'inâtda mütehakkak olan istikmâl-i fitrî ve tarakkî-yi dâ'imî süllemine insilâk ederek her bir hâdisenin bir digere irtibâtı ve her anda husûle gelen bir müsebbebin sebebi onu veliyy eden mukaddeminde tahakkuku meczûmumuzdur."¹³

Çağının bilimlerinden veya bunları birbirine bağlayan Târih-i Tekvîn'den yararlanarak, varlıkların yaratılış dönemlerine inmeye ve bütün varlıklarda ortak olan özü yakalamaya çalışan Hoca Tahsîn Efendi, sonuçta, döneminin Batılı materyalist düşünürleri ve bu arada Haeckel gibi, madde ve kuvvet cevherine ulaşır:

"Heyûlâ ve kuvânın 'ahdi, sermedî olup bir bidâyetleri yok mudur? Vâkı'â bir şey'e mebd'e'siz, sâbıksız nazarıyla bakılıp sermedî i'tibâr olduğundan sonra onun başlangıcı, ibtidâsı var demekde kat'an bir ma'nâ yoktur. İşte bu mevki'de 'akıllar durur! 'Ulûm u fûnûn tevakkufa mecbûr olur. Turuk-ı istidlâliyye kapanır. Önümüzde aşırılması muhâl bir takım seddler dikilir. Sanki tenâkuslar, devr ve teselsüller ve emsâli bu mümteni'ât 'âlemine girilir."¹⁴

Ancak Hoca Tahsîn Efendi, geçmişe yönelik bu yürüyüşünü burada bitirmez. Felsefenin en önemli alanlarından, "Felsefe-i A'lâ" veya "İlâhiyyât" olarak adlandırdığı metafiziği kullanarak maddî varlık ile manevî varlık arasındaki çizgiyi aşar ve araştırmalarını madde-ötesi âleme kaydırır. Ona göre, metafiziğin yüksek mertebesi ve yüce meziyeti, düşünürler tarafından iyi bilinir. Gerçi temel meseleleri, mantık yöntemi gibi, değişmeye ve bozulmaya, azalmaya ve çoğalmaya kapalı değildir; bununla beraber, dallarının ve incelemelerinin dâimî bir biçimde geliştiği ve olgunlaştığı da inkâr edilemez. Maddîlikten sıyrılmış ve cismânîlikten arınmış olan metafizik, yeni bilgiler üretmese de, kıyaslarının inceliği ve maksatlarının evrenselliği, akıllı kişilerce benimsenir ve diğer bilimler aracılığıyla üretilen bilgiyi derinleştirir ve olgunlaştırır:

"Felsefe-i a'lâ ismiyle müsemma ilâhiyyât 'ilminin dahi kezâlik mer-tebe-i 'âliyye ve meziyyet-i fevka'l-'âdesi ashâb-ı 'irfâna aslâ hafî değildir. Vâkı'â mesâ'il-i esâsiyyesi, usûl-i mantikiyye misillü tagyîr u tahrîf ve tenâkus u tezâyüdü kâbil olmamağla berâber furû'ât ve tahkîkâtının terakkî ve istikmâlât-ı dâ'imesi dahi bir vecihle münker değildir. Mâddiyâtdan müberrâ ve cism-i cismâniyyâtdan münezze ve mu'arrâ olan felsefe-i a'lâ, ma'lûmât-ı cedîde i'tâ edemezse de, akîsesinin usûl-i dekkâ'ik-vusûlû ve makâsıd-ı celfe-i hakâ'ik-şumûlû 'akl-ı selîm ve tab'-ı müstakîmin makbûli olup, sâ'ir

'ulûm vâsıtasıyla akdem-i iktisâb olunan ma'ârifî ta'mîk ve ikmâl eder. İlâhiyyât dahi, ri'yâziyyât gibi mevzû'âtının her hâlde vücûd-ı hâricî-i libâs-ı karînü'l-indirâsına muhtâc olmayıp, mücerred mücerredât-ı nefsu'l-emriyyenin tahkîkâtına münhasırlardır."¹⁵

Matematik, mantık ve metafizik, sonsuz bilimlerden olup, Tanrı gibi, zaman ve mekanla, yani tarihî olaylar ve hâricî olgularla hiçbir ilişkileri yoktur. Bunların öncülüğü ve yardımı sayesinde, başlangıcı ve bitişi olmayan bir ruhânî aleme dalınır ve ulûhiyet menziline ulaşılır:

"Ri'yâziyyât, mantikiyyât, ilâhiyyât mahz 'ulûm-ı ezeliyyeden olup, Hakk gibi, zamân ve mekâna ya'nî tahaddiyyât-ı târîhiyye ve vukû'ât-ı hâriciyyeye kat'ân nisbet ve ta'llukları yokdur. El-hâsıl bunların delâlet ve i'âneleri ile ibtidâsı intihâsı olmayan ve ucu bucağı bulunmayan bir 'âlem-i rûhânî ve 'ahd-ı sermedîye dalıp müstağrik oluruz. İşte zikr olunan bu 'ulûm-ı ezeliyyenin mevki'i teşahhusât-ı hâriciyye ile muttasıf kâ'inâtın verâsında olan menzile-i lâhûtdur. Gayr-i mütenâhî olan bu Vücûd-ı Mutlak hayât-ı 'umûmî mefhûmu ile idrâk olunur. Mevcûd-ı Mutlak'ın mazâhir ve tecelliâtının dahî sermedî olmaları lâzımgelir."¹⁶

Ayrıca, Târîh-i Tekvîn, geçmişe doğru yürüme olanağını verdiği gibi geleceğe doğru yürüme olanağını da verir:

"Târîh-i tekvînin vüs'amızca ta'dâd ettiğimiz edvâr-ı medîde ve vukû'ât-ı adidesinden â'sâr-ı bî-şumâr-ı müstakbesine dâ'ir bir şey keşf u istihrâc ve geçmiş olan vukû'âtdan gelecek ahvâlinin istinbât ve istintâc etmenin çâresi yok mudur? "Niçin olmasın". Zamân-ı hâzırın vukû'âtı ezmine-i mâziyye te'sîrâtından başka bir şey olmadığı gibi, vukû'ât-ı müstakbele dahi hâl-i hâzırın netâ'ic-i te'sîrâtından ibâret olacağında şübhe var mıdır? Zâman-ı sermedînin ebediyyet-i müstakbesi bizden evvel olan ezeliyyet-i mâziyyesi gibi gayr-i mütenâhî olacak ve 'âlemin hâl-i hâzır bir milyar karından sonra vâsıl olacağı derecesi, hâl-i hâzır ile Arz seyyâresiyile Âf-tâb'dan mahrûm idüğü 'ahdi arasındaki fark u ihtilâfî kadar muhtelif bulunacaktır. Beşeriyet başlamış bitecek; Arz bina' etmiş müntehî olacak. 'Âlem-i Şemsî'nin ibtidâsı olmağla elbet intihâsı da olacak! Fakat mâhiyâtın ve 'akl u iz'ânın âhiri olmayıp her hâlde yine bir şey' müstemirren bulunacaktır. Onun idrâki ile şimdiki vicdâna nisbeti, bunun cevher-i ferde nisbeti gibi olacaktır."¹⁷

Öyle anlaşıyor ki Hoca Tahsîn Efendi, aslında Haeckelcidir; ancak ondan ayrıldığı noktalar da vardır; meselâ Allah'ın varlığına inanır ve onun diğer varlıkların bağlı oldukları evrim yasasına bağlı olmadığını söyler:

"Ammâ sâni'-i hakîkî ber-vech-i meşrûh ta'dâd olunân merâtib-i mütevâliyye ve 'avâlim-i müterakkiyyenin mâ-fevk u 'âlâsında ve hey'ât-ı mecmû'alarının mâverâsındadır. Ol feyyâz-ı mutlak menba'-ı enhâr-ı 'âmme-i kâ'inât olup, vücûd-ı sermedîsi aslâ bir şeyden mevlûd ve müstakk değildir. Cenâb-ı Bârî, istikmâl ve tagayyürden berîdir. Hayrın, hüsnün, sıdkın, sevâbın merci' ve ma'abları ve ri'yâziyyât ve mantikiyyât ve ilâhiyyâtın mâ-bihî'l-intizâm ve 'l-iktisâblardır. Mevzû'-ı dest-i kudreti olan insânı hesâbsız pûte-i tasfiyelerden geçirdikten sonra hükûmet-i 'akliyyâtda hükûmrân edip elbet ol neş'elerde mükâfât-ı 'ilmiyye ve 'ameliyyesine nâ'il buyuracaktır."¹⁸

Öyleyse ateist bir materyalist değildir ve Evren'i oluşturan varlıkların üstünde, olgunlaşmadan ve değişmeden uzak, doğmamış ve doğurmamış yüce bir varlığın, yani Allah'ın mevcudiyetine inandığı için monist de sayılamaz; panteizm ile pannatürizmin sınırlarında dolaşır; ancak ne bir panteist ne de bir pannatüristtir; sonuç olarak tanrısal-olmayan varlık ile tanrısal-olan varlığı ontolojik olarak birbirinden ayıran bir dualizmi savunur; tanrısal-olmayan varlığın "Târîh-i Tekvîn" dediği, bilimler üstü bir bilimle, tanrısal-olan varlığın ise *Kurân-ı Kerîm*'le bilinebileceğine inanır. Böylece Haeckelci monizmden tamamen kurtulmuş olur.

Târîh-i Tekvîn yâhûd Hilkat, Hoca Tahsîn Efendi'nin çok yüksek bir ilmi ve felsefi birikime sahip olduğunu ve döneminin bilimlerini ve felsefelerini yakından tanıdığını göstermektedir; nitekim diğer eserleri de onun bu birikimine ışık tutacak niteliktedir.

Sonuç

Adıvar'a göre, Türkiye'de, Evrim Kuramı'ndan ilk defa söz eden yazar Ahmed Midhat Efendi'dir. Ahmed Midhat Efendi (1844-1912), Hicrî 1288 Milâdî 1872/1873 yılında, *Dağarcık* dergisinin ikinci ve dördüncü sayılarında yayımlanmış olduğu "Velâdet" ve "Duvar'dan Sadâ" adlı iki makalesinde, bu konuya değinmiş ve ayrıca "İnsân - Dünya'da İnsânın Çıkışı" adlı başka bir makalesinde ise Darwin'in Evrim Kuramı'na değil, Lamarck'ın Dönüşüm Kuramı'na dayanarak, orangutan denilen maymunların iskeletiyle insanların iskeleti arasında bir fark bulunmadığını, ancak bunların dört ayak üzerinde, insanların ise iki ayak üzerinde yürüdüklerini söyledikten sonra, insanın maymundan gelmediğini, aslında insanın bir cins maymun olduğunu ve bunun *Kur'ân-ı Kerîm*'de betimlenen Yaratılış Kuramı ile bağdaşmayacak bir yönünün bulunmadığını savunmuştur.¹⁹

Ahmed Midhat Efendi'den sonra, genellikle Türk dili ve edebiyatı alanlarındaki çalışmalarıyla tanınan Şemseddin Sâmî de (1850-1904), Avrupa'da yeni yeni biçimlenmekte olan antropoloji bilimini, muhtemelen ilk defa ayrıntılı bir şekilde tanıttığı *İnsân* (İstanbul 1879) adlı eserinde, Evrim Kuramı'na dayanarak insanın oluşumunu açıklamaya çalışmıştır.

Bu durumda, Hoca Tahsîn Efendi, Haeckelci çizgide de olsa, Evrim Kuramı'ndan söz eden üçüncü yazar olmaktadır. Her ne kadar Darwin'in adı, *Târîh-i Tekvîn yâhûd Hilkat*'da bir kere anılmışsa da, Hoca Tahsîn Efendi'nin evrim anlayışı, Darwin'in evrim anlayışından çok daha kapsamlıdır ve inorganik ve organik nitelikteki bütün varlıkların oluşumunu açıklamak istemektedir. Bu nedenle, *Târîh-i Tekvîn yâhûd Hilkat* adlı yapıtını yazarken, Hoca Tahsîn Efendi'nin, doğrudan veya dolaylı olarak - kaynaklarını belirtmediği için kesin bir şey söylemek olanaksızdır - Herbert Spencer'in ve özellikle de Ernst Heinrich Haeckel'in genel evrim anlayışından büyük ölçüde etkilendiği söylenebilir; çünkü Spencer'in *First Principles* (İlk İlkeler, 2 Cilt, Londra 1862)²⁰ adlı yapıtında ve Haeckel'in *Natürliche Schöpfungs-Geschichte* (Yaratılışın Tarihi, Berlin 1868)²¹ başta olmak üzere birçok yapıtında sergilenen evrim anlayışı ile Hoca Tahsîn Efendi'nin *Târîh-i Tekvîn yâhûd Hilkat* adlı

HAECKELCİ EVRİMCİLİĞİN TÜRKİYE'YE GİRİŞİ

yapıtında sergilenen evrim anlayışı arasında büyük benzerlikler bulunmaktadır. Ancak Hoca Tahsîn Efendi, anlatımı çok uzatmamış ve kendi evrim anlayışını betimlerken, düşüncelerinin ana çizgilerini sunmakla yetinmiştir.

Hoca Tahsîn Efendi'nin ardından son dönem Osmanlı düşünürlerinden Bahâ Tevfik²² (1884-1914) ve Ahmed Nebîl²³ (? -1945) de Haeckel'den etkilenecek ve belirleyebildiğimiz kadarıyla onun dört eserini Türkçe'ye çevireceklerdir:

1. Ernst Haeckel, "Kâ'inâtın Mu'ammâları", Türkçe'ye Çeviren: Bahâ Tevfik, *Felsefe Mecmû'ası*, Cilt 1, Sayı 1, İstanbul 1326 (1908), s.9-13; Cilt 1, Sayı 2, İstanbul 1326, s.24-28; Cilt 1, Sayı 3, İstanbul 1326, s.39-44; Cilt 1, Sayı 4, İstanbul 1326, s.56-62; Cilt 1, Sayı 6, İstanbul 1326, s.91-93; Cilt 1, Sayı 7, İstanbul 1326, s.110-112 ve Cilt 1, Sayı 10, İstanbul 1326, s.169-175²⁴.
2. Ernst Haeckel, *Vahdet-i Mevcûd, Bir Tabî'at 'Âliminin Dîni*, Türkçe'ye Çevirenler: Bahâ Tevfik ve Ahmed Nebîl, İstanbul 1911²⁵.
3. Ernst Haeckel, "Mesâ'il-i Muğlaka-i Tabî'at", Türkçe'ye Çeviren: Bahâ Tevfik, *Hak Yolu*, Numara: 2, 10 Şubat 1326 (23 Şubat 1911)²⁶.
4. Ernst Haeckel, *İnsânın Menşe'i-Nesl-i Beşer*, Türkçe'ye Çeviren: Ahmed Nebîl, İstanbul 1327 (1911).

Cumhuriyet Dönemi'nde ise, bildiğimiz kadarıyla Haeckel ile ilgili iki çalışma yapılmıştır:

1. Ali Vehbî, "Hayvânât-ı Mutavassıtalâr (Mésozoaires) Hakkında", *Dârü'l-Fünûn Fen Fakültesi Mecmû'ası*, Sayı 2, İstanbul 1926, s.87-90²⁷.
2. Ernst Haeckel, *Kâinatın Muammaları*, Türkçe'ye Çeviren: Ali Haydar Daner, İstanbul 1936²⁸.

Kaynaklar

- Adıvar, A.Adnan, *Bilim ve Din*, Üçüncü Basım, İstanbul 1980.
- Akgün, Mehmet, *Materyalizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Etkileri*, Ankara 1988.
- Akın, Âdem, *Münîf Paşa ve Türk Kültür Tarihindeki Yeri*, Ankara 1999.
- Akûn, Ömer Faruk, "Hoca Tahsin", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 18, İstanbul 1998, s.198-206.
- Akyüz, Kenan, "Tahsin Hoca", *Türk Ansiklopedisi*, Cilt 30, İstanbul 1981, s.348-349.
- Aynî, Mehmed Ali, *Dârü'l-Fünûn Târîhi*, İstanbul 1927.
- Bağcı, Rıza, *Baha Tevfik'in Hayatı, Edebî ve Felsefî Eserleri Üzerinde Bir Araştırma*, İzmir 1996.
- Bahadır, Osman, *Cumhuriyetin İlk Bilim Dergileri ve Modernleşme*, İstanbul 2001.
- Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul 1978.
- Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, Cilt 1, İstanbul 1333.

- Büchner, Louis, *Force et Matière*, Beşinci Baskı, Paris 1876.
- Haeckel, Ernest, *Les Énigmes de l'Univers*, Paris.
- Haeckel, Ernest, *Religion et Évolution*, Paris.
- Haeckel, Ernest, *Le Monisme*, Paris.
- Haeckel, Ernest, *Histoire de la Création*, Paris 1874.
- Haeckel, Ernst, *Natürliche Schöpfungs-Geschichte*, Berlin 1889.
- Haeckel, Ernst, *Vahdet-i Mevcûd, Bir Tabî'at 'Âliminin Dîni*, Türkçe'ye Çevirenler: Bahâ Tevfik ve Ahmed Nebîl, İstanbul 1911.
- Haeckel, Ernst, *Kâinatın Muammaları*, Türkçe'ye Çeviren: Ali Haydar Daner, İstanbul 1936.
- Hall, Roland, "Monism and Pluralism", *The Encyclopedia of Philosophy*, Cilt 5, New York-Londra 1967, s.363-365.
- Handy, Rollo, "Haeckel, Ernst Heinrich", *The Encyclopedia of Philosophy*, Cilt 3, New York-Londra 1967, s.399-402.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin, "Dârülfünûn Tarihçesine Giriş", *Belleten*, Cilt 54, Sayı 210, Ankara 1990, s.699-738.
- İnal, İbnülemin Mahmut Kemal, *Son Asır Türk Şairleri*, Cilt 4, Üçüncü Baskı, İstanbul 1988, s.1871-1882.
- Kaminsky, Jack, "Spencer, Herbert", *The Encyclopedia of Philosophy*, Cilt 7, New York-Londra 1967, s.523-527.
- Karakoç, İrfan, "Çıka, Ahmet Nebil", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, Cilt 1, İstanbul 1999, s.359.
- Mardin, Şerif, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu (The Genesis of Young Ottoman Thought)*, Çevirenler: Mümtaz'er Türköne, Fahri Unan ve İrfan Erdoğan, İstanbul 1996.
- Öktem, Ülker, "Charles Darwin'in Evrim Kuramı'nın Tanzimat'taki Etkileri", *Araştırma*, Cilt 14, Ankara 1992, s.241-253.
- Spencer, Herbert, *İlk Prensipler (First Principles)*, İki Cilt, Türkçe'ye Çeviren: Selmin Evrim, İstanbul 1947.
- Subhî Edhem, *Lamarckizm*, İstanbul 1330.
- Şemseddin Sâmî, "Hoca Tahsîn", *Hafta*, Sayı 5, İstanbul 1298, s.72-76 ve Sayı 6, İstanbul 1298, s.91-96.
- Şemseddin Sâmî, "Tahsîn – Hoca Hasan", *Kâmûsü'l-A'lâm*, Cilt 3, İstanbul 1308, s.1628-1629.
- Uçman, Abdullah "Bahâ Tevfik", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 4, İstanbul 1991, s. 452- 453.
- Ülken, Hilmi Ziya, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Üçüncü Baskı, İstanbul 1992.

HAECKELCİ EVRİMCİLİĞİN TÜRKİYE'YE GİRİŞİ

Külliyyât-ı Hoca Tahsîn'den

TÂRÎH-İ TEKVÎN

Yâhud

HÎLKAT

Eser

HOCÂ TAHSÎN MERHÛM

*Ma'ârif-i Nezâret-i Celîlesinin Ruhsatıyla Tab'
Olunmuştur.*

Sâhibi

NÂDİRÎ FEVZÎ

*Birinci Def'a Olarak İstanbul'da Bâb-ı 'Âlî Câddesi'nde 52
Numaralı (Artin Asaduryan) – Şirket-i Mürettebiyye
Matba'ası'nda Tab' Olunmuştur.*

1310

Mukaddime

Rûh ki el ile tutulmaz gözle görülmez fakat elektrik gibi âsârıyla vücûdu istidlâl olunur bir emr-i rabbânîdir. Böyle mübeccel bir emr-i sübhânînin havâssından bahs eden ‘ilm-i ahvâl-i rûha²⁹ dâir ser-efrâz-ı udebâ’, re’îs-i ‘ulemâ ve hükemâ’ Hoca Tahsîn Efendi’nin kaleme alıp bir derecâyeye kadar taraf-ı ‘âcizânemden tavzîh kılınan eser-i pür-gevherleri veliyy-i ni‘met-i bî-imtânân pâdişâh-ı kudredân efendimiz hazretlerinin teveccühât-ı kudsiyyet-i âyât-ı mülûkâneleri sâyesinde geçenlerde mevki’-i intişâra vaz’ olunmuşdu.

/4/ Bu risâle, “Ve ca’alnâ min el-mâ’i küllü şeyyin hayyin”³⁰ sırr-ı celîlesine mazhar olan âb ile nev’-i beşerin hayâtının muhâfazasına ve encâm-ı kâr-ı ‘ömr ve mukadderâtının bir netîceye îsâline sebeb-i yegâne ‘add olunmağa ve hâsılı hem besleyici ve hem de öldürücü denmeğe şâyeste bulunan havâdan bâhis olarak neşr ettirdiğim *Esrâr-ı Âb u Havâ* nâm eser-i Tahsîn’i ta’kîb eylediği gibi, ona da *Hilkat* pey-rev olacaktır. Gâyet mahdûd ve ekserî zabt-ı vukû’ât husûsunda âgrâz-ı nefsânîyyeden ‘ârî olmadığı cihetle yalan yanlış vukû’âtla memzûc olarak muharrer tevârih-i milel bize pek ‘âdi şeyleri ihbâr eder. Târih-i Tekvîn ise, dâ’ire-i beyânını /5/ tevsî’ ederek fikrimizi ezmine-i gayr-i mütênâhiyyeye sevk eder.

Onda Hâlik-i Hakîkî’nin ‘azameti ile cihânın sûret-i hilkat ve mukadderâtını, ve cihânda hüküm-fermâ olân istikmâl-i dâ’imîyi ve hayât-ı ebediyyeyi ve şu‘â-i nûr-ı ilâhî olan ‘akl-ı beşer sâyesinde zuhûra getirilen fûnûn-ı mütenevvi’anın hüküm sürdükleri ezmânla icrâ ettikleri ahkâmını bildirip rûhumuzu ebediyyet, fikrimizi ‘ulviyyet nûrlarına müstağrik eyler.

Evet “Târih-i Tekvîn” bize emr-i rabbânî ile fezâda yüzen bunca ecrâmın büyüklüğünü ve bu büyüklüğe karşı fezânın nihâyetsizliğini ve nihâ- /6/ yetsizlik içindeki kudret ve ‘azamet-i bâriyi ve cümlesine nazaran Küre-i Zemîn’in küçüklüğü arasında nev’-i beşerin ehemmiyyetsizliğini – tehzîb-i ahlâka medâr olmâk üzere – anlatır.

“Târih-i Tekvîn”i mütâla’a eden erbâb-ı basîret kendi mâhiyyet-i şahsiyyesini ta’yînle ‘azamet-i kibriyâdan havf u haşyet ederek garaz ve gurûru ber-taraf etdikden sonra ne serdiy-yi felekden pür-fütûr ve ne de germiy-yi dehrden pür-gurûr olur.

“Târih-i Tekvîn” hakkında ney-pâre-i hâmmem ne kadar feryâd eylese de büyüklüğünü takdîrden ‘âcizdir. Hemân, Cenâb-ı Vâcibü’l-Vücûd, veliyy-i ni‘met-i a’zam-i şevket-meâb efendimiz hazretlerinin eyyâm-ı ‘ömr ve şevket-i mülûkânelerini ilâ âhiri’d-devrân efzân buyurarak mü’ellif-i sâhib-i iktidârı Hoca Tahsîn’i dahi garîk-i lücce-i rahmet buyursun du’âsıyla hatm-i makâl eylerim.

10 Teşrîn-i Evvel 1307

‘Abd-i ‘Âciz Nâdirî Fevzî

/8/ TÂRÎH-İ TEKVÎN

Her ne vakt ki ‘ulûm-u tabî’iyyeye ve bâ-husûs hilkat-i kâ’inâta dâ’ir

mebâhis-i 'âliyye mütâla'asıyla meşgûl olursam artık sâ'ir ma'ârif nazar-ı i'tibârımdan düşüp insânı mebde' ve ma'âddan âşinâ eden yalnız bu fûnûna hasr-ı evkât eylemeği arzu ederim. Zamân-ı bî-pâyân mebde' ve müntehâsız bir nehr-i serî'û'l-cereyândır ki mecrâsı mahall-i inkılâbât-ı kevniyye ve mevrîd-i şu'ûnât-ı dâ'imîyye ve belki mâ'-i mua'yyen-i tekvînin 'aynıdır.

Sahne-i 'âlemde kâ'inât oyuncu ve zamân onları seyr u temâşâ edicidir. Zamân vukû'ât-ı dehrîyyenin hiç birisini kaçırmayıp nakîr u kıtmîrini sahâ'if-i mevcûdâtta zabt u tahrîr eder. Ahâlî-yi mütemeddine zamânı, şuhûr ve sinîn ve a'sâra taksîm ve 'uhûd ve kurûn ve edvâra tertîb ve tanzîm edegelmişler ise de tavâ'if-i vahşîyye bunları tanımayıp te'âkub-ı leyâl u nehâr-ı /9/ bî-şümârdan başka bir şey görmüyorlar (Hakları yokdur diyemeyiz). Zamân müddetlerî umûr-ı izâfiyyedendir, sâ'atlerimizden hareketi sevânî ile ta'yîn ve rakkâs-ı dehr-i sermedînin tezebzûbâtı hezerân seneler ile takdîr ve tebyîn olunur. Âya telgraf-ı "berkiyye"-i zamân telinin bir ucu dâ'imâ elimizde olmağa âsâr-ı bâkiyyesini bi'l-istidlâl kurûn-ı mâziyye zülemâtında muhtefî olan diğ er ucunu – mebde' var ise - keşf ve taharrî eyliyelim. Doğrusu böyle bir taharrîye teşebbüs büyük cesârete ve belki müdrikât-ı insânîyyenin mertebeye müntehiyyesinde bulunan bir mes'eale-i müşkile hâllîne mübâşeret demek ise de "Utlubû'l-ilm min el-mehd ile'l-lahd"³¹ emrine imtisâlen evvelâ mehdimizi ve sâniyen lahdimizi ya'ni nereden geldik nereye gideceğimizi 'ulûm-ı hâzıra î'ânesiyle arayalım. Birkaç fennin sevâhili nehr-i dehrin birer kenarına muttasıl ve edvâr-ı bî-şümârdan birer 'ahdinin izâhını mütekeffil ve mecrâsında tesâdüf eden katarât-ı vukû'âtıyla ber-minvâl-i âtî merbût ve müteselsil idüğü /10/ erbâb-ı 'arifânın meşhûd-ı 'ayn u basîretidir. Bu fûnûndan her bir 'ilmin vazîfesi edvâr-ı târîh-i kâ'inâtın bir 'ahdini ifâde ve selâsil-i vücûdun bir halkasını irâe etmektir. Nerd-bân-ı bî-pâyân-ı zamânın eğer aşağıdan yukarısına doğru çıkmağa başlar isek, ya'ni bulunduğumuz 'asırdan edvâr-ı mâziyyeye irtikâ ile vukû'âtını temâşâ eylemeği murâd eyler isek, bu nerd-bânımızın birinci basamağı olan "Târîh-i 'Âdî" hemân yer ile beraber olup esfel-i derecât-ı fûnûn 'add olunur. Târîh bizi neş'et-i 'âlemin yalnız devr-i ahîrinden ve bunun dahi son faslının yalan yanlış biraz vukû'âtından âgâh eder. Öğrettiği vakâyi'i dahi nâ-tamâm bir sûrette 'azîm noksânlar ve büyük büyük aralıklar ile ibrâz eder. Târîhin tahrîren zabt u ifâdâtı benî-yi nev'imizin hayli ilerleyerek iyice düşünmeğe başlamış olduğu bir 'ahd-i karîbden beridir. Mısırlılar, Çinliler 'âdetâ ihtiyarlaşıp evâhîr-i 'ömürlerine geldikleri zamân bu iki milletin ahvâlî bize vâsıl /11/ olmağa başladı. 'İbrâniyyûn, Yûnâniyyûn'un tâm vakt-i şebâblarını gördük ise de ol hâl-i terakkî iştîmâle gelinceye değ in başlarına neler geçmiş olduğunu hangi müverrih yazabilmişdir? Asıl yerli tevârîhin fıkdanından Romalıların ahvâl-i 'atfakası bizim için elbette verâ-yı nikâb-ı esrârda kalacaktır. Seltler, Cermanlar, İslavlar kendi tevârîhinin zabt u neşri için yazıya mâlik bir kavim bulup kendilerinin tahrîr-i ahvâlîyle meşgûl olmalarını cebr edinceye kadar mürûr eden zamân-ı zulmet-i iktirân hakkında ne diyelim? El-hâsıl 'ummân-ı ekvânda seyâhatin birinci günü bile ne kadar nâ-müsâ'id havaya dûcâr olundu. Hilkat-i beşeriyyeden mukaddem mürûr etmiş olan kurûn-ı nâ-mütenâhiye nisbetle târîhine fî'l-cümle âşinâ olduğumuz üç dört bin senelik

müddet ne demek olduğunu lâıykıyla tasavvur ve sermediyyet ile mukâyese edilir ise okyanusa nisbetle bir katrenin zerrresi bile değildir! Bunun gibi bazı ahvâl-i nev’-i beşere münhasır olan târîh-i ‘âdî ki ‘ulûm-ı hikemiyye /12/ i’ânesiyle suver-i tekvîn-i ‘avâlîme dâ’ir kesb olunabilen ma’ârifden bahs eden târîh-i ‘umûmî-yi mükevvenâtın bir cüz’-i gayr-i mahsûsudur. Ma’nâ-yı ‘örfice fenn-i târîhe, yani yalnız bazı tavâ’if ü ümemin ahvâl-i inkılâbâtının ma’rifetine hasr-ı himmet eden kâsırân ve ‘ulûm-ı tabî’iyye netâ’ic-i sahîhasının zevkine varmamaları cihetiyle bunlardan teneffür eden veyahûd rağbetsizlik gösteren kûteh-bînân terakkiyyât-ı hakîkiyye-i hikemiyyeden bi-behre oldukları müstebândır. Ufk-ı terakkî tevsî’ olunup ileriye hatve atıldıkda ömrün ne kıymeti olabilir? En ziyâde te’essüf olunacak hâl şurasıdır ki ezmine-i târîhiyyede cereyân eden vukû’ât-ı beşeriyye muhâkemeleri bî-tarafâne olamayıp elbette müverrihinin meftûr oldukları iltizâmât-ı millîyye ve agrâz-ı nefsanîyyesi her hâlde mâni’-i keşf-i hakikat olageldiği vâreste-i kayd u beyândır. Bundan başka vekâyî’-i târîhiyyenin politika ve ahlâk ile irtibât u münâsebet-i kaviyyesi olduğu cihetle elân milel-i muhtelifede muhterem tutulagelen i’tikâdât-ı mültezime /13/ ve usûl-i müessese-i kadîmeden müstefid olanların menâfî’ine dokunacağından bu vücûhla dahi vukû’ât-ı târîhiyyenin bî-tarafâne muhâkemeleri kâbil olamayıp vech-i dil-ber-i hakikat dâ’imâ mestûr-ı nikâb-ı zulmet olmuş olur. El-hâsıl gerek mevânî’-i mezkûreye ve gerek zât-ı vukû’âtın hakikatleri üzere keşfiyyâtın fart-ı su’ûbetine nazaran, doğrusu bu fenn gördüğü tahkîr ve ‘adem-i itimâddan dolayı hiç olmazsa erbâb-ı tahkîk ‘indinde müteselli olmalıdır. Târîhin dahi ma’ârif-i sâ’ire misüllü şahsiyyâta aslâ ta’alluku olmamış olsa o dahi bu hâlde kalmayıp ‘avâmca cihet-i rağbeti olan nakîse-i agrâzdan kurtulmuş olur idi. Ve hatta ‘ale’l-‘umûm ma’ârif-i ‘akliyye ve ‘ulûm-ı tabî’iyye mesâ’ili bile ‘ivaz u garaz-ı nefsanîden mücerred ve efkâr-ı hod-perestîden sâlim olarak tuhm-i hâs gibi hükemâ’-yı muhakkikînin girbâl-i efkârından geçirildikten sonra mezzûr ve münteşir olsa idi mahsûl-i mesâ’il-i ‘ulûm u funûn pek ziyâde müsmir olup el-yevm bulunduğu dereceden daha çok /14/ mertebe terakkîde bulunurdu. ‘Asrımızda olunan ikdâmât-ı fevka’l-‘âde ve husûsiyle ‘ulûm-ı tabî’iyyenin her şu’besinde icrâ kılınan istidlâlât-ı ‘ilmiyye meş’alesiyle dehrin nikâb-ı ezmine-i ‘atîka ve zalâm-ı evdiye-i ‘amîkasının kalmış olan târîh-i kâ’inât dâ’iresinin tenvîr ve tevsî’ine dest-res oluyorlar.

Fenn-i hurâfât-ı kudemâ ve mukâyese-i lügât-i berâyâ i’ânesiyle bu fennlerin erbâbı bizi eskiden bildiğimiz ezmine-i târîhiyyeden pek çok mukaddem ‘ahdlerin ahvâl-i ‘acîbe ve vukû’ât-ı gârîbesine muttali’ ediyorlar. Bedîhiyyâtındandır ki nev’-i beşer târîh yazmak için daha yazı ne olduğunu hâtırına getirmezden evvel hocâ-ı tabî’atın irşâdıyla tekellüm ve tagannî eder ve kıssalar uydurup söyler idi. Tabî’at, insanın birinci mektebi olduğunu kim inkâr eder?! Akvâmın lügâtı ve kudemânın âsâr-ı pür-hurâfâtı binlerce seneler ile lâ yetegayyer hıfz u ibkâ olunmuşdur. Almanya’da Litvânî ahâlîsi bey-ninde hemân Zerdüşî lisânı hâlen kullanılmaktadır. Ve Hind- /15/ Avrupalıların kisas-ı kadîmesi Suvâb ve Hâret nevâhîsi ahâlîsinin hâlen evfâhında gezmektedir. Cümle kütüb-ı kadîmenin en eskisi tutulan *Vedâ* ve Hindlilerin esâtîr-i evvelîn ve defâtîr-i mütেকaddimînin âyât u münâcâtlarından bir takım

tahkikât ve defâ'in-i vukû'âtı getirip asrımızın hazîne-i ma'ârifine düşmüşlerdir. Nev'-i insânın eşref-i asnâfı i'tibâr kabul olunan Kafkâs sınıfının menşe'-i aslîsi hakkında udebâ'-i müte'ahhirîn tarafından el-sine ve kavâ'id-i sarf u nahivce olunan tettebbu'ât u tetkikât-ı fevka'l-'âde sâyesinde, bu sınıfın şu'abât-ı müteferri'ası olan akvâmın ecdâd-ı müsterekeleri, ya'nî Ârîyânlarını hem-asrımız olan Amerika ve Asya-yı Vustâ'nın tevâ'if-i vahşîyesinden daha ziyâde tanıyoruz. Eğer Ârîyânlar için olunan tahkikât misillü Semitik, ya'nî Sâmililerin³² keşfi ahvâl-i kadîmesi bâbında dahi bezl-i makderet u ikdâm olunmuş olsa evvelkiler kadar meydana çıkması /16/ kâbil olmazsa Âsûrîler, 'Arablar, 'İbrânîlerin ecdâdıyla müctemi'ân yaşamış oldukları zamanlarını oldukça görmeye zafer-yâb olur idik. Eğer ricâlde ictihâd ve gayret bu derece kaht u nedretde olmamış olsa Çin, Turan, Tatar elsinesinin bir tettebbu'-ı hakîmâne ve telâhuk-ı efkâr-ı hakîmânesi ne kadar müffid keşifler ile tezyîd-i ma'lûmâtımıza medâr olur idi. Her hâlde kable't-târîh vukû'ât kapılarını bize küşâd iden yeni bir 'ilm-i târîh te'sîs ve tedvîn olundu. Bu 'ilm-i nev-resîde eski târîh misillü fütûhât-ı bilâd ve tasallutât-ı 'ibâd ve umêrânın sülâle ve evlâdına dâ'ir vukû'âta kat'ân taarruz etmeyip belki terakkiyyât-ı insâniyye için hakikaten fâ'ide-bahş olan bir tarzda i'tâ-yı ma'lûmât eder. El-yevm cem'iyetlerin mahsûlât-ı terakkîlerine en ziyâde te'sîri olan esbâb-ı tabî'iyye yine ol 'ahd-i kadîme mezra'a-ı evvelinde ekilmiş olan vukû'ât-ı garîbenin tohumlarıdır. Neş'et-i selâsil-i beşeriyyenin hükûm-i serâ'ir-i tev'emi ve ihtilâf-ı el-sine /17/ ve tefâvût-i esnâfının kavânîn-i esâsiyye-i 'amîkatî's-süllemi ol 'ahd-i 'atîkin semerâtıdır. Pîr-i müverrihîn 'add olunan Herodot³³ bazı milletlerin eski târîhlerini yazdığı 'asırda ol tâ'ifeler nice bin kûrûndan berû mevcûd lisânları hemân el-yevm bulunduğu gibi bir hâl-i kemâlde mazbût ve mahdûd idi.

El-hâsıl mukâyese-i lügât-i muhtelif³⁴ ve hurâfât-ı ezmine-i sâlîfe³⁵ fennleri hilkat-i beşer hudûdunu tevârih-i âdiyyenin ta'yîn ede geldikleri a'sâr-ı karîbenin pek çok ötesinde kodular. Belki vicdân-ı insânînin mebd'e-i tekevvünü menzilesine kadar yetiştirdiler desek mübâlağa edilmiş olmaz. Eğer tertîb-i 'ulûm makâsıdı i'tibârıyla mülâhaza olursa, fenneyin mezkûreynin mebâhisi, târîh-i âdiyye ile bundan sonra gelecek 'ilm-i tabakât-ı Arz makâsıdının mâ-beyninde konulması iktizâ eder. Ya'nî ceolocya³⁶ ta'bîr olunan tabakât-ı Arz 'ilmi, târîh-i tekvîn 'ilminin üçüncü derece huddâmından ve nerd-bân-ı zamânın kademe-i sâlisesi olacaktır.

/18/ Fî'l-hakîka ceolocya 'ilminin neş'et-i âdem matlabında küllî medhali olup erbâbının bu güne kadar etmiş oldukları teftîşât-ı nâfi'a ve taharriyyât-ı mütenevvi'ası, nev'-i beşerin seyyâre-i Arz üzerine zamân-ı iskânı bâbında tasavvur ve ta'yîn oluna gelen müddetden pek ziyâde uzattırılmıştır. Âsâr-ı 'atîka-ı insâniyyeden anlaşıldığı üzere büyük esnâf-ı beşeriyyenin ve Devr-i Âdem dediğimiz 'asrın teşekküle mübâşeretleri zamânında müntehî olan hurâfât-ı kudemâ ve mukâyese-i lügât-ı berâyâ devrinden akdem uzun 'ahdler ve medîd devirler geçmiştir ki ona mebd'e-i neş'et-i insâniyye 'ahdi denilse sezâdır. El-yevm Danimarka ve Britanya ve emsâlinde mevcûd olup Seltik ta'bîr olunan ebniye-i 'atîka, 'Ahd-i Hacerî, ya'nî hâlâ demir âlâtı ve ma'den ne olduğu ma'lûm olmayan ve nev'-i insânın bildiği-

miz büyük sınıflara inkisâmını takaddüm eden birinci vahşî âdemlerin bakiyye-i âsâridir. Hiçbir vakitte Âriyânlar, Yâfisler, Sâmililer bu misillü ebniye inşâ etmedikden başka, bu biçimsiz kaba binâları niye kullan- /19/ dıkları bile hâlâ iyice keşf olunamamıştır.

Suver-i hayvâniyye meşhûr hükemânın dîde-i im'ân ve nazar-ı sâkıblarıyla mütâla'a ve kat'ân a'râz-ı nefsânîyye ve iltizâmât-ı beşeriyye katımsızın³⁷ hakîmâne ve bî-tarafâne mukâyese olunmuş olsa idi, neş'et-i insânîyye ile terakkiyyât-ı tadrîciyyesinin miftâh-ı esrârı keşf olunmaz mı idi? Ve her hangi bir nev'-i hayvân diğeri üzerine neden ve ne vecihle tefevvuk etmiş olmasının esbâb-ı garîbesi el-yevm bulunduğu zalâm-ı nâdânide mi kalır idi? Şöyle tasavvur olunabilir ki eşkâl-i hayvâniyye dest-i kudretle hakk olunmuş hiyeroglif nev'inden bir hatt-ı tabî'i-yi celîdir. Bu hatt ile yazılmış ve her gün gözümüzün önüne konulmuş olan sehâ'if-i 'âlemde bi'l-cümle bu kâ'inâtın tevârîh-i mâziyyesi hatt-ı mezkûr ile üzerlerinde kusûrsuz muharrer ve mübîn olduğu hâlde hayfâ ki miftâh-ı kırâ'atına mâlik olamadığımızdan bakar gibi bakıp istihrâcına muktedir değiliz. /20/

Kitâb-ı 'âlemin evrâkıdır eb'âd-ı nâ-mahdûd
Sutûr-ı hâdisât-ı dehrdir â'sâr-ı nâ-ma'dûd

Basılmış dest-gâh-ı levh-i mahfûz-ı tabî'atda
Mücessem lafz-ı ma'nîdârdır 'âlemde her mevcûd

Bunda dahi başlıca mü'essir umûr, mürûr-ı ezmine u duhûrdur. Nev'-i insânın işbu bulunduğu mertebe-i terakkiye vusûlü nice binler ile kurûna muhtâcdır! Kim bilir kaç yerde ve ne kadar çok kere 'avârız-ı arziyye ve semâviyye sebepleriyle ümem-i kadîme âsârıyla beraber mahv u muzmahill olmuşdur.

Ekser felâsife-i tabî'îyyûn yalnız gözü önünde bulunan sûretlere hasr-ı nazar edip geçmiş ve gelecek zamânlara aslâ 'atf-ı nigâh etmiyorlar!. Bu cihetle hayvânât ve nebâtât ecnâs u envâ'ının istimrârıyla hüküm edip güzêrân-ı a'sârıyla tahavvül ve inkilâbât-ı envâ'a kâ'il olmadıkları ma'lûmdur!! Za'amlarınca her sûret-i hayvâniyye ve nebâtiyye bir kere def'aten minassa-i husûle gelip, ezmine-i nâ-mütenâhiyyede ol hâlet-i asliyye üzerine devâm ile nev'leri müstahîlû't-tagyîrdir derler. Lâkin /21/ bu zehâb-ı nâ-sevâbdan daha muhâlif-i 'akl u hikmet ne meslek vardır! Yalnız eşhâs değil, envâ' ve ecnâsı bile tebeddül u teceddüd etmektedir. Pûte-i tabî'atda tagayyür etmez bir şey var mıdır? 'Âmme-i envâ' u ecnâsı bir tebeddül ve istikmâl-i dâ'imî hâlinde olduğu hâlde, 'adem-i tagayyür-i envâ' mes'elesini iddî'â edenler tecrübe miyâsıçun derece-i kâfiyyede olmayan bir müddet-i kasîre ittihâz eylediklerinden nâşî aldanmışlardır. Bu husûsun tahkîkiçun alınan miyâs, Mısır'ın evân-ı inkırâzındaki Aristo'nun tecrübeleridir. Hâlbuki, bu gibi batî' ve mümtedd olan tagayyür, iki bin senelik ezmanı miyâs 'add etmek şâyân-ı ta'accüb değil midir? Çünkü birkaç yüz sene müddetde ikmâl olunan bir devr-i felekî için bu miyâs dakîka ve belki sâniyeyi ölçü i'tibâr eylemek gibidir. Kudemânın ahkâmı yalnız zamân-ı hâzırın 'ilmine münhasır idi. Bu

mes'ele-i 'amîkanın halliçün mürâca'at olunacak kitâb-ı mübîn sahâ'if-i arzıyyedir. Ya'nî hakîkaten elvâh-ı mahfûza-ı Rabbâniyye hükmünde olan Arz'ın tabakaları içinde kelimât-ı mücesseme /22/ kabîlinden olan hayvânât ve nebâtâtın bakiyye-i âsârıdır³⁸. İmdi onlar şöyle gösterir ki 'uhûd-ı 'atîka tûfânlarından zîr-i zemînde kalmış olan suver-i ecnâs-ı nebâtiyye ve hayvâniyye-i kadîme el-an ber-hayât olan ecnâs u envâ'in hey'etlerine mugâyir ve sûret-i ta'ayyüşleri ecnâs-ı hâzırânın yaşayışlarına mübâyin bir hâlde idi. Düşünmezler ki 'ilm-i mezkûr i'ânesiyle tahkik olunan kâ'inâtın suver u eşkâlî şimdilerde meşhûr ve Yeryüzü'nde mevcûd olan suver-i hayât ve eşkâl-i mahlûkâta nasıl geçmiş ve ne vecihle inkılâb-pezîr olmuşdur? Kâ'inâtın zencîr-i edvâr-ı muhtelifesini rabt eden halkalarını görmek istemiyorlar. Tecârib u müşâhedâtın hilâfı olarak def'aten cârî olmak ihtimâli var mıdır? Metîn esâslar üzerine kurulmuş ve mîzân-ı 'akl u hikmet ile tartılmış olan' u-sûl-i felsefe-i tabî'iyye, bu misillü ahkâm-ı sakîme ve enzâr-ı 'amîkayı bir vecihle kabûl etmez, ya'nî bazı kûteh-bînânın za'am ettikleri gibi esbâb-ı mâddiyye ve vesâ'it-i ma'kûlenin asla te'sîr ve tavassutu olmaksız- /23/ in inkılâbât-ı kevn u fesâd, mücerred hâric-i 'âlemde kâ'in bir irâde-i fevka'l-'âdenin sudûruyla husûle gelir demek, bir kavî-i mücerred olup, 'âdet-i ilâhiyyeye mübâyin ve nefsu'l-emre³⁹ gayr-i mukârin bir tevcih-i bârid idüğü erbâb-ı zevk u basîrete rûşendir. El-hâsıl vukû'ât-ı hâzıra te'sîrât-ı mâziyyenin netâyici olduğu gibi, müstakbel hâzırın mahsûlü olacaktır. Esbâbsız def'aten halk u tekvîn zehâb-ı nâ-sevâbı makdûh-ı hükemâ'-yı 'ârifîn ve mecrûh-ı 'ulemâ-yı râsihîndir. Kurûn-ı vefîredenberü seyyâremizin sathı üzerine vukû'a gelen inkılâbât-ı tabî'iyye ve irâdiyye ta'mîk olundukça, esbâb-ı 'âdiyyenin te'sîrât-ı tedriciyyesi ile husûl-yâb olduğu tahakkuk ve kudemânın sebeb-i fevka't-tabî'îsi re'yi ibtâl olduğu tebeyyün ider. Elbet bir gün gelecektir ki 'ilm-i hayvânât, târîh-i tekvîn-i 'âlemden bir cüz' i'tibâr olup, evsâf-ı hayvâniyyenin resm ve ta'dâdı bedelinde zî-rûhun işbu gördüğümüz eşkâle ne gûnâ yetişmiş olduklarını keşf u izâh etmekle meşgûl olacaktır. Darwin'in /24/ bu husûsa dâ'ir ifâdâtı her ne kadar kâfi mertebede değilse de, mesleği beyân-ı tekvîne ve felsefe-i hakîkiyyeye muvâfık olmakla ikmâl olunacağı kat'an iştibâh olunmaz.

Neş'et-i insâniyyenin sûret-i husûlü ve mertebe-i hâzırasına vusûlü için seyyâremizin târîhinden mürûr eden â'sâr-ı zulmet-nisârına mecâl bulmaklığımız muhâl derecesinde değildir. 'İlm-i hayvânât ve ceolocyanın kuvâ-yı mürekkebesi bu mu'ammâ-yı müşkilenin halline medâr-ı küllîleri olacaktır. Şöyle ki 'ilm-i mukâyese-i lügât u elsinenin 'âdî târîhe nisbeti, 'ilm-i neş'et-i insâniyyenin mukâyese-i mezbûreye nisbeti gibidir. İşbu 'ilm-i ahîr nev'-i insânı müte'addid fâmilyâlara inkisâmından sonra alabilir. Hâlbuki, 'ilm-i ahvâl-i 'umûmiyye-i beşeriyyenin vazifesi sûret-i tekevvün-i insânînin kavânînini aramaktır. Evvelkisi insânın tefekküre iktidârından evvel ve ikincisi elsinenin tekevvününden akdem ve her sınıf-ı insânînin havâss-ı mümeyyyesi olup el-yevm ahkâmını icrâ ve her bir sınıfı, sunûf-ı sâ'ireden temyîz eden eskâr-ı mahsûsanın /25/ teşekkülünden evvel olan târîh-i beşeridir. Ve 'ilm-i hayvânât ve nebâtât ise bu ezmîne-i kadîmenin ve târîh-i hayâtın mebdâî-yi evveliyyesi makâmındadır.

İnsânın ve hattâ mâhiyyet-i hayâtın tekevvününden mukaddem seyyâ-remizin târîhi, bir cihetle 'ilm-i tekevvün-i hayvân ve insândan daha ba'îd değildir desek hata etmemiş oluruz. Zîrâ târîh-i Arz bu iki 'ilme müteallik mesâ'il derecesinde nâzik ve rakîk değildir. Bunun müverrihleri, tabakât-ı Arz 'ulemâsı olup, hikmet-i tabî'yyeden bi'l-isti'âne tob-ı zemîn bu şekli-hâzıra girinceye değin giriftâr olageldiği suver-i 'adîdesini ifâde ederler. Fakat bizim her bir hâlimizde dahl u te'sîri olan edvâr-ı tekvînden, bunun gibi zâhîrî't-te'sîr bir 'ahd vukû' bulmamışdır. Çünkü insân kadem-zen-i mehd-i vücûd olmazdan evvel vukû-yâfte olan hâdisât-ı cismiyye-i arziyyenin mah-kûmudur. Yakînen diyebiliriz ki târîh-i âdemin miftâh-ı esrârı, tabakât-ı Arz 'ulemâsıyla hikmet-i tabî'yye şu'belерinden biri olan fenn-i kâ'inâtü'l-cevv /26/ 'âlimlerinin elindedir. Ekâlîm-i arziyyenin sunûf-ı insâniyye üzerine olan medhaliyyet-i külliyye ve te'sîrât-ı kavîyyesini kim inkâr edebilir? Tabakalar rûy-ı zemînden ne kadar derin ise zamân-ı tekevvünleri vaktimizden ol kadar 'atîkdir diyebiliriz. Mısır ehrâmını ve sâ'ir ebniyye-i kadîme âsârını gören ma'lûmâtsiz adamlar, bunlar için devlerin ebniyesidir dedikleri gibi, Arz'ın tabakât-ı seffile-i kadîmesinde birinci ruhbânların keşf ettikleri bir takım hayvânât-ı cesîmenin 'uzzâm ve eczâsıçün 'acâ'ib-i mahlûkâtдан ejderhâlar âsârıdır dediler. Ekser tabî'yyûnun kavline göre bu büyük hayvânın ecdâdı hurde-bîn ile görünen gâyet küçük rûhlardır. Gözli yaratılıp bu 'âlemi birinci olarak görmüş olan trilobid dedikleri hayvândan nev'-i insâna gelinceye kadar mürûr eden milyon 'asırları sayan dîde-i hayâl kamaşır. Kıtâ'ât-ı arziyye ve bahriyyenin ve selâsil-i cibâl ve tilâl ve evdiyenin ve deşt ve sahrâ ve enhâr ve göllerin evzâ' ve hey'etleri ümem-i /27/ muhtelifenin ta'ayyüşlerine medâr-ı küllîsi olmuştur. Akdeniz, Bahr-i Muhît-i Garbî ve Bahr-i Mün cemid-i Şimâlî aralarında vâki' olup medeniyyetin göbeği olmak üzere bast u tahdîd olmuş olan kıt'a-i arziyye bulunmamış olsa veyâhûd İslanda ve Grovarlanda bir kaç derece cenûb cihetinde bulunarak menba'-ı medeniyyet olan bu iki kıt'a arasında pek eski vakitlerde muntazam bir yol teşkil etmiş olsa idi, Sebte Boğazı'ndan Avrupa ve Afrika ve Asya miyânelerinde girip bu kıt'aların mîzâb-ı bereket u sa'âdet-hâlleri olan Bahr-i Sefid'in emvâc-ı pür-'inâyet ve ibtihâcî mütelâtım olmamış olurdu. El-hâsıl İstanbul ve Kal'a-ı Sultâniyye ve emsâlî boğazlar açılmamış ola idi 'aceb ahvâl-i ümem bu hâl üzere mi bulunur idi?

Elbette evzâ'-ı arâzî ve bihâr ve ekâlîm-i memâlik u diyâr ibn-i beşerin nasîblerine suver-i 'adîde-i te'sîrâtı kâbil-i ta'dâd ve beyândır demiyorum, belki mümkün-i idrâk u iz'ân idüğü iddî'â olunabilir diyorum. Meskenimiz olan bu Küre-i Zemîn /28/ 'Âlem-i Şemsî'de bir ism-i mümtâz ve mahsûs ahz eylemeğe kesb-i kâbiliyyet ede ede vâsıl olduğumuz bu âna kadar olan aralıkda insân için elbette lâ-yu'add ve lâ-yuhsâ vukû'ât-ı mechûletü'l-hâlât var ise de, fakat istimrâr-ı kavânîn-i tabî'yye ve 'âdât-ı ilâhiyye habl-ı mefînine istimsâk ve kâ'inâtda mütehakkık olan istikmâl-i fitrî ve terakkî-yi dâ'imî süllemine insilâk ederek her bir hâdisenin bir diğere irtibâtı ve her anda husûle gelen bir müsebbebin sebebi onu veliyy eden mukaddeminde tahakkuku meczûmumuzdur.

'Acabâ târîh-i tekvînin mevkûf ve müte'allik olduğu fûnûs-ı müte-

nevvî'a ceolocya ile mi müntehî olur? Daha seyyâre-i Arz kehvâre-i vücûdda vaz' ve tahrîk olunmazdan akdemki edvâra tevassul için bize bir vâsıta bulmanın çaresi yok mudur? Evet vardır. 'İlm-i hey'et seyyârâtı seyr ü temâşa etmek için bizi bir mevki-i refî' ve mersad-ı 'âlî ve vasî'a îsâl eder ki bu dürbîn-i rıf'at-ı rehînle ol temâşâ-gâhdan nigâh olunursa, dâne-i Arz hirmen-i seyyârât içindeki hubûb-ı 'adîdeden bir habbe /29/ hâlinde görünür. Ve nev'-i seyyârâtın eşhâs-ı cüz'iyyesinden bir ferd-i cüz'îsi ve belki Güneş'in bir cüz'-i ferdî mesâbesinde olduğu anlaşılır. Ma'ârif-i insâniyye süllem-i 'ilm-i semâ' vâsıtasıyla hazîz-i hâk-i noksândan evc-i a'lâ-yı kemâle irtikâ ve ol rasadgâhdan 'âlem-i seyyârâtı isti'âbla seyyâre-i Arz'ın ne sûretle neş'et ü tekevvün eylediğini temâşâ eder. Yakînen ma'lûmdur ki Küre-i Arz bişahsihi ezeli olmayıp vücûd-ı şahsîsi kendinden büyük olan bir cem'iyetin a'zâsından biri olarak onun efrâdında mündericidir. Erbâb-ı tahkîkin beyân u ityân ettiği üzere seyyâre-i Arz henüz sulb-i Af-tâb'da bulunarak kadem-zen-i sāha-i vücûd ve cümle-i şemsiyyeden ma'dûd olmazdan akdemki târîh-i tekvîn, 'avâlim târihinden devr-i 'âlem-i Şems târihi idi. Güneş dediğimiz cism-i evvel, hacm-i 'azîm-i merkezîden katre gibi sıçrayıp onun etrâfında dolaşan bir pervâne-i Arz'ın Af-tâb'a nisbetle ehemmiyyeti ne olabilir?

'Âlem-i Şemsî'nin sûret-i tekevvününü şu vecihle beyân /30/ ederler ki bir kab derûnunda bulunan bir bulanık suyun mu'allak duran eczâ'-yı asliyyesi âheste âheste kabın dibine çöküp 'âkıbet yek-pâre bir cisim olduğu misillü fezâ-yı 'âlemde bulunup Cümle-i Şemsiyye'mizi terkîb eden zerrât -cismâniyyenin her birinde sârfi olan bir kuvve-i câzibe sebebiyle, büyükler küçükleri çekerek evvelâ bir cesm bulut hey'etine girip, takımıyla deverâna başlar. Lâkin bir cism-i devvârın kendi sür'atine göre "kuvve-i 'anî'l-merkeziyye"⁴⁰ dedikleri kuvve-i dâfi'ası cihetiyle bir rakkâsın fistânı gibi mıntaka tarafı kabarıp mihverinin iki uçları ya'nî kutubları yassılanır. Bu sebebler ile mezkûr sehâbî dahi bir şekl-i 'adesî hey'etine girmiş idi. Gitgide kuvve-i cezbiyye kânûnları îcâbınca, merkezine karîb olan eczâ'-yı ferdiyye mücâzebenin ziyâdeliğinden ve kenar-ı 'adesînin hareket-i devriyyesinin sür'atinden, ol sehâb-ı devvârın mıntakası, ya'nî 'adesînin kenarları bir halka şekline girip 'adesîden bayağı münfasıl olur. Eczâ'-yı halka dahi birbirini çekmekle, 'âdetâ bir sü- /31/ lüğün iki ucu bir mahalden kopdukda sıkışıp top olduğu gibi, eczâ'-yı halka bir yere toplanıp bir küre şekline girer. İşte bu vecihle evvelâ Neptûn ismiyle müsemma olan eb'ad-ı seyyârât vücûda gelip⁴¹ ve kezâ bu minvâl üzere diğer halkalar ayrılarak dokuz büyük seyyâre tekev-vün etmiştir. Seyyârât-ı mütevellide, Şems etrâfında devrini hıfz ile berâber mihverleri üzerine dahi devr ederler idi. Ve mâdem ki kendileri tasallüb etmemiş olduklarından bunların dahi kuvve-i dâfi'aları iktizâsınca diğer küçük halkalar peydâ ve bu halkalar dahi ke-mâ fi's-sâbık küreviyyet hâline gelip, akmâr-ı seyyârât, ya'nî peyklerin vücûdları rû-nümâ olmuştur. İmdi mec-mû'-ı seyyârât ve akmârın cesâmetlerinden 800 kere a'zam kalan cism-i merkezî, Güneş'imizi teşkil etmiştir.

Gerek Şems ve gerek seyyârât ve akmârın cihet-i hareketleri müttehid ve bu'dlariyle mütenâsib olması bu da'vâyı te'yîd etmekden başka el-yevm kevkeb-i Zühâl etrâfında birbirini muhîf ve müttehidü'l-merâkiz halkalar /32/

mevcûd ve dûr-bînler ile mersûd olmaları, farz-ı mezkûrun hakîkate muvâfık ve mukârin olmasına bir bürhân-ı kat'îdir.

Mahall-i i'tirâz bırakmaksızın isbât olunmuştur ki rûh-ı Arz, menba'-ı hayât-ı seyyârât olan Âf-tâb-ı 'avâlim-tâb-ı zindeğîsinden bir cüz' olup, kendisi gibi bi'l-cümle kuvâ-yı arziyye Güneş'den müstefiz ve müstefid oluyor. Ocaklarımızı teshîn eden mahrûkâtımızın harâreti ile nebâtâtta müterâkim ve mahfûz olmuş olan harâret zerrât-ı şemsiyyenin 'aynıdır.

• Lokomotiflerde, vapur makinelerinde, fabrikalarda olan hareketler, gazlardaki ziyâ ve harâret milyon seneler olsa eşi'a-i şemsiyye ile beslenerek yaşamış olan eşcâr ve nebâtât ve zîr-i zemînde medfûn ve el-yevm ma'den kömürü sûretinde rû-nümûn olan maddelerine zerrât-ı şemsiyyenin husûle getirmiş olduğu bir ni'mettir. Kezâlik bâr-gîrân ve sâ'ir envâ'-ı hayvânâtın kuvvet ve hareketleri Güneş'den nebâta ve ondan /33/ bunların kânûn-ı mi'delerinde mürûr ile yanarak harârete mübeddel olan şey ziyâ'-ı Âf-tâb'dır.

Sath-ı Arz üzerine miyâh-ı câriyyenin te'sîrât-ı kaviyyesi, yine Güneş'in husûle getirdiği ebhîrenin mahall-i mürtefi'aya îsâl ve oradan 'uyûn ve enhâr yollarıyla yine denizlere inzâl olmaları ve'l-hâsıl seyyâremiz üzerine vukû'a gelen kâffe-i harekât harâret-i Âf-tâb'ın işidir. İmdi Şems'e nisbetle lâ-şey makûlesinden olan Seyyâre-i Zemîn'i artık kâle almayıp, nerd-bân-ı tâ-rîh-i tekvînin bir kademesine dahi çıkıp Arz'ın mürebbîsi olan koca Güneş'e nakl-i kelâm edelim:

Sâni-i Hakîkî'nin cism u cismâniyyâtdan münezzeh olmasını te'sîs "Ve leyse ke-mislü şey'in"⁴² vasfıyla tevhîd ve takdîs eden dîn-i hakîkat-karînin maşrûkdan envâr-ı hidâyeti tulû' etmezden mukaddem⁴³, iştihâr bulmuş olan i'tikâdât-ı kadîmeden oldukca yakışıklı ve biraz 'akla muvâfık sayılan mezâhibden biri hâşâ Âf-tâb-ı cihân-tâbın ulû- /34/ hiyyetine kâ'il olan mezheb idi. Hattâ ekser edyânda dikkat olunsa, hâlâ Âf-tab-perestlik bakiyye-i âsârı bulunur.

"Târîh-i Tekvîn'de Şems'in edvârını zabt etmek ve mikdârını havsalamıza sığdırmak bâbında muhtâç olduğumuz a'sârı, milyon değil milyarca seneler ile takdîr etmeğe vus'ı vardır. Şurası mukarrerdir ki nâ-mütenâhî zamanlar bizi takaddüm etmiştir. "Küllî yevm huva fî şey'n"⁴⁴ işâret-i münîfince şü'ûnât-ı samedâniyye ve eyyâm-ı sermediyye dâ'imâ müstemirren halk u tekvînden hâlî değildir. 'Âlem-i tabî'înin afâk-ı meşhûrunun bir ziyık dâ'ire ile mahdûd olarak ru'yet olunabilmesi kûteh-bîn basîretler için târîh-i tekvînin vüs'atını idrâk etmeğe sebep-i müstakil olmuştur.

Lâkin 'Âlem-i Şems kadîm midir? Onun yevm-i hilkatını tecâvüz ederek süllem-i mezkûr kademâtından bir kademe daha yukarı 'urûc etmeğe bir çâremiz yok mudur? Bunun /35/ mensûbatı gibi Âf-tâb dahi hâdisdir. Ve hattâ vakt-i hudûsunu aşırıp ötesini mütâla'a eylemeğe iktidârımız olacaktır. 'Ale'l-'umûm kevâkibin ahvâlinden bahs eden yeni 'ilm-i nücûm bizi âgâh ve mütenebbih eder ki fezâ'-yı bî-intihâ-yı semâdâ Cümle-i Şemsiyye bir nokta gibi kalıp, 'âlem-i keh-keşânımız milyonlar ile sayılan 'avâlimin birisidir. Keh-keşânımızın hükûmet-i ves'iiyyesinin hâricinde bu güne kadar 4500 'aded büyük keh-keşânlar ta'dâd olunup, nice milyon güneşler ve her güneşin etrâfında Arz gibi ve ondan daha büyük seyyâreler devr ederler.

Kimi henüz doğmuş, kimi tām yaşında, kimi ihtiyârlamış, kimi ölmüşdür! Ne kudret ne sa'âdet!! Küre-i Arz'ın milyon misli büyüklüğünde âf-tâblar ile memlû bu sâhât-ı vasf'aya nisbetle zavallı Arz'ımız deryâ kumlarının bir küçük dânesi gibi kaldıkda, insân ismiyle yâd olunan mahlûk, bu nihâyetsiz 'âlemler içinde ne kadar yer tutar. O zamân-ı sermedîye kıyasla, 'ömr-i insân değil, devr-i âdem bile ne derece küçük kalır!

/36/ Artık işi yok ise nev'-i beşer gurûr ve enânîyyet etsin! Nev'-i şumûsdan bir ferd-i şahsî 'add olunan bizim Güneş'in mebd'-i hilkat ve yevm-i tekevvününün târîhini tamâmıyla iş'âr ve ta'yîn eder bir eser kalmamış ise de, envâ'-ı sâ'irenin efrâdı gibi Güneş'imizin dahi gehvâre-i kevnê konup yaşamağa başladığı bir günü vardır. Sehâbiler, keh-keşânlar işbu hükûmet-i seyyârâtın târîh-i inkılâbâtını şâmil evrâk-ı perîşânı, yıldızlar heyâkil-i burûc üzerine kazılmış hutût-ı 'atîkanın âsâr-ı lem'a-feşânıdır. Fakat hayf ki bu yazıları açıkça kırâ'at etmek için gözlüğümüzün fîkdânı, kemâlât-ı nücûmiyyenin bizi bu derecesinde tevkîfe mecbûr edip, ötesi olan meydân-ı bî-pâyân-ı âsmânda ferah ferah esb-rân-ı tahkîk olmak için ile'l-ân mürûru-muza müsâ'id olamıyor. 'İlm-i hey'et 'âlemin bu uzak menzillerine vusûlünde, artık lisânı bir tıflın zebân-ı kâsırû'l-beyânına dönüp rehberlik hizmetinden 'aczi nümâyân olur. Eğer istiknâf-ı esrâr-ı tekvînde olan seyâ-/37/ hatimiz, yalnız rehber-i 'ilm-i hey'et delâletine münhasır olaydı, insân yine hayrette kalır, teşrîh-i eflâkce olan mûntehâ-yı idrâki yalnız keh-keşânlar ve bunları teşkîl eden şumûs-tâbânlar olur idi. Onun ötesinde fakat şuracığı ma'lûm olabilir idi ki mâhiyet-i Şems ve keh-keşân ferdine münhasır birer nev' olmayıp belki her biri birer nev'in tahtında mûnderic ve bi'l-mâhiye müsterek efrâd-ı kesîresinden bir cüz'-i şahsileridir.

İşte delilsiz bî-kes kaldığımız fezâ-yı 'adîmü'l-intihâda kimyâ ismiyle be-nâm olan 'ilm-i tahlîl u terkîb-i ecsâm, mânend-i Hızır ('aleyhi's-selâm) imdâdımıza yetişip mevsil-i menzil-i merâmımız oluyor. Tecârib-i mütenevvi'adan istidlâl olunduğu üzere, kimyâhâne-i 'âlem-i cismânîde mûnteşir 'âmme-i ecrâmın eczâ'-yı mürekkebesi, seyyâremizi terkîb ve teşkîl eden 'a-nâsır ve erkânıyla mûttehidü'l-hakikat oldukları hayli zamândan beri i'tikâd olduğu hâlde, hükemâ'-yı mûte'ahhirînden Bunsen⁴⁵ ve emsâlî meşhûr kimyâ-gerân, bu da'vâyı isbât ve husûsiyle mu'ahharen îcâd /38/ olunan muhallil-i ziyâ' (tayf-bîn)⁴⁶ âletiyle terkîbât-ı kimyeviyyelerini ta'yîn edip meydâna koymuşlardır.

Binâen-'alâ-zâlik 'ilm-i kimyâ.bir fenn-i a'lâ olup ceolocya misillü 'u-lûm-ı arziyyeden olması re'y-i efkâr-ı 'ulemâdan kalkmıştır. Kevâkib-i sâbitenin Güneş'imiz ile olan kemâl-i müşâbehet ve münâsebetine nazaran, bu 'ilm-i refi'u'l-makâm ve 'amîmü'l-ahkâmın hudûdu, zerre-i Zemîn bir yana dursun, 'Âlem-i Şemsî'nin efkârını bile tecâvüzle kevâkib-i sevâkıb 'âlemine dahi fermân-ber olmuşdur. Demek olur ki 'ilm-i kimyâ bizi tekvînât-ı kable'ş-şemsiyyeden âşinâ ederek târîh-i kâ'inâtın ol-kadar 'atîk 'ahdlerine yetiştirir ki bu fezâ-yı âşümânın pek çok mahallerinde, 'avâlim-i şemsiyye bayağı daha vücûd-ı hâzîrlarıyla mûtehayyiz ve mûteşahhis olmamış idi.

Bu haysiyyet-i kıdem-i munakkibete bakılınca, fenn-i kimyâ târîh-i 'ahd-i 'atîk-i Dünya ve eczâ'-yı lâ-yetecezzâ sûret-nümâ oldukları 'âlem-i

'ummânın 'ilmi olmuş olur. Eczâ'-yı ferdiyye dahi, sâ'ir kâ'inât gibi a'sâr-ı bî-şümârın semerâtı ve duhûr-ı /39/ nâ-mahsûrun netâ'ic u hâsılâtıdır. Hâl-i hâzıra gelince nice hezâr-milyâr kurûn u edvâr seyâhatler etmiş olduğunu zann etmez misiniz? Her nasılsa pîr-i kimyâ târîh-i tekvînin bir kademe-i 'ulyâsı bulunup, kendi karındâşı olan 'ilm-i hey'et-i semâya senâ-yı tekaddümü hüveydâdır. Bizi ecrâm-ı semâviyyenin daha mehd-i şühûda konulmazdan mukaddem heyûlânın ahvâline muttali' eyler. El-hâsıl onun rehberliğiyle Arz, seyyârât, Âf-tâb, 'avâlim-i şemsiyye ve daha vücûdlarıyla kesb-i temeyyüz etmemiş olan bir 'âlem-i akdem-i tev'eme kadem basarız. Biz 'avâlim-i şümûs hudûdunu geçip menâzil-i tekvînden bir kademe daha yuksek olan cevâhir-i efrâd 'âlemi târîhindeyiz.

'Acabâ bu 'âlemin de ötesine varabilmek kâbil-i imkân tahtında mıdır? Tecrübeye cesâret var ise, cerr-i eskâlin⁴⁷ demir yoluna sülûk ederek yürüyelim. Fakat sakın ha girdâb-ı 'ademe dalıp bütün bütün gâ'ib olmayalım!!! Hikmet-i tabî'iyyenin makine şu'besinin kimyâya dahi tekaddüm-i zâtîsi vardır. Onun delâletiyle cevher-i /40/ ferdlerin zevât-ı mahsûsasından 'ibâret, ya'nî kâffe-i havâss-ı kimyeviyyeden mücerred bir 'âlem-i lâ-yete'ayyüne sevk olunabiliriz. Bu 'âlemde hâlât-ı vücûdiyye ve keyfiyyât-ı teşahhusiyye ile mümtâz ferd-i âferide yoktur. Âyâ selâsil-i 'uhûdda kemmiyet-i mâddiyye ve a'râz-ı vücûdiyye ve teşahhusiyyeden hiç birisi bulunmayan bir 'ahdin kusûr ve tahkîki mümkün müdür? Doğrusu böyle bir lâ-yete'ayyün 'âlemin tasvîri değil, tasavvuru bile muhâl bir hayâl-i bî-misâl gibi görünürse de, fakat kuvve-i câzibe-i 'umûmiyyenin te'sîrini ef'âl-i kimyeviyyeden mukaddem i'tibâr etmekde kendimizi bir hâl-i mecbûriyetde görürüz. Binâberîn fenn-i makine mevzû'una nazaran, bu 'ilm 'âmme-i fûnûnun akdemi olmasıyla hükm eylemeği münâsib 'add ederiz. Âyâ 'ilm-i cerr-i eskâlin hükûmeti zamânen ve mekânen nâ-mütenâhî midir? Heyûlâ ve kuvânın 'ahdi sermedî olup bir bidâyetleri yok mudur? Vâkı'â bir şey'e mebd'e'siz, sâbıksız nazarıyla bakılıp sermedî i'tibâr olunduktan sonra, onun başlangıcı, ibtidâsı var demekde kat'an bir ma'nâ yoktur. İşte /41/ bu mevkîfde 'akıllar durur! 'U-lûm u fûnûn tevakkufa mecbûr olur. Turuk-ı istidlâliyye kapanır. Önümüzde aşırılması muhâl bir takım seddler dikilir. Sanki tenâkuslar, devr ve teselsül-ler ve emsâli bu mümteni'ât 'âlemine girilir.

Âyâ bu bâb-ı mesdûdun miftâhı 'ulûm-ı ri'yâziyyeden cebr-i a'lâ⁴⁸ mı yoksa kemmiyyât-ı gayr-ı mütênâhiyyeden bahs eden tefâzül⁴⁹ ve temâmî⁵⁰ fennleri midir nedir? Her hâlde nâ-mütênâhînin merâtib-i 'âliyye ve nisbet-i 'acîbesinin hall ve beyânı 'ilm-i ri'yâziyyenin işidir. Mükevvenâtın bir ibtidâsı olmak farzıyla 'adem-i imkânı arasında mütezezbiz u mütereddid 'akl-ı beşer ancak ... bu mevkîf-i garâbet-i redîfin zulmetine leme'ân-bahş olacaktır. 'U-lûm-ı ri'yâziyye meş'alesi mücerred bir takım 'alâmât ve düstûrât-ı cebriyyeye münhasır olmağla hakâ'ik-i eşyânın 'ukûs-ı merâyâ gibi sûretlerini parlak gösterecektir. Fakat hiçbir şey'in vücûd-ı hâriciyyesine karışmaz. Ve meydânda mâddiyâtın nâm ve neş'et bulunmadığı hâlde bile bu 'ilimler onda parmağını sokmaktan geri kalmazlar. El-hâsıl ri'yâziyyât yalnız vücûd-ı zihnî 'âlemiyle /42/ iktifâ edebilip, ol mesâha-i vasi'ada bol bol at oynatıp cevalâna muktediridir. Hâlbuki buna gelinceye kadar 'alâ-sebîlî't-tevakkî

ta'dâd ettiğimiz fûnûnun mebhûs-anhları mevcûdât-ı hâriciyye ve makâsıd ve mesâ'il-i a'yâna müteallikdir. Ecza'-yı cevheriyyenin hadd-i evvelisiyle nisbet u izâfât-ı ri'yâziyyesi beyinde büyük bir aralık vardır. Riyâziyyât, mâhiyâtın nefsü'l-emrde suver-i tahakkukları olan a'yân-ı mevcûdeye tatbiklerinde pek a'lâ bir mu'ayyin ise de bir hakikati vücûd-ı hâricî sûretinde irâ'e etmeğe tenezzül etmez. Kimyânın vücûh-ı inkılâbâtı husûsunda müstakîm tarîkler, gâyet rakîk düstûrlar i'tâ eder. 'Ulûm-ı hakikiyyenin muhtâc oldukları kavânın u nevâmîs-i tabî'yyesiyle bunların müştemil oldukları havâss-ı 'azîze-i hazâ'ininin miftâhı mesâbesindedir. Ve belki sâ'ik-i kader her bir mükevvenin sahâ-i vücûda teveccühle sevk etmiş olduğunu ve lâ-yezâlde ne hizmetde kullanacağını ve âkıbeti neye /43/ muncerr ve muntehî olacağını birer birer haber vermek kerâmâtına mâlikdir.

Felsefe-i a'lâ⁵¹ ismiyle müsemma ilâhiyyât 'ilminin dahi kezâlik mer-tebe-i 'âliyye ve meziyyet-i fevka'l-âdesi ashâb-ı 'irfâna aslâ hafî değildir. Vâkı'â mesâ'il-i esâsiyyesi, usûl-i mantıkiyye misillü tagyîr u tahrîf ve tenâkus u tezâyüdü kâbil olmamağla berâber furû'ât ve tahkikâtının terakkî ve istikmâlât-ı dâ'imesi dahi bir vecihle münker değildir. Mâddiyyâtın müberrâ ve cism-i cismâniyyâtın münezzeh ve mu'arrâ olan felsefe-i a'lâ, ma'lûmât-ı cedîde i'tâ edemezse de, akîsesinin usûl-i deká'ik-vusûlü ve makâsıd-ı celfile-i hakâ'ik-şumûlü 'akl-ı selîm ve tab'-ı müstakîmin makbûli olup, sâ'ir 'ulûm vâsıtasıyla akdem iktisâb olunan ma'ârifî ta'mîk ve ikmâl eder. İlâhiyyât dahi, ri'yâziyyât gibi mevzû'âtının her hâlde vücûd-ı hâricî-i libâs-ı karînü'l-indirâsına muhtâc olmayıp, mücerred, mücerredât-ı nefsü'l-emriyyenin tahkikâtına münhasırlardır. Riyâziyyât, mantıkiyyât, ilâhiyyât mahz 'ulûm-ı ezeliyyeden olup, /44/ Hakk gibi, zamân ve mekâna ya'nî tahaddiyyât-ı târihiyye ve vukû'ât-ı hâriciyyeye kat'ân nisbet ve ta'llukları yoktur. El-hâsıl bunların delâlet ve i'âneleriyle ibtidâsı intihâsı olmayan ve ucu bucağı bulunmayan bir âlem-i rûhânî ve 'ahd-i sermedîye dalıp müstağrik oluruz. İşte zikr olunan bu 'ulûm-ı ezeliyyenin mevki'i teşahhusât-ı hâriciyye ile muttasıf kâ'inâtın verâsında olan menzile-i lâhûtdur. Gayr-i mütenâhî olan bu Vücûd-ı Mutlak "hayât-ı 'umûmî" mefhûmu ile idrâk olunur. Mevcûd-ı Mutlak'ın mazâhir ve tecelliyyâtının dahi sermedî olmaları lâzımgelir. Hulâsa-i kelâm a'yân-ı mevcûde-i hâriciyye, silsile-i mütevâliyyesinde gördüğümüz mükevvenât ve inkılâb-ı dâ'imiye makrûn oldukları hâlde nehr-i dehrin menba'ından muntehâsına doğru menâzil-i a'sâr-ı bî-şumârına uğrayarak ber-vech-i âti işbu merâtib-i menzile ve müteselsile sûretinde yekdiğerinden temyiz-pezîr olurlar.

1) Cevher-i hâlisin devridir ki yalnız 'ilm-i mekanik ya'nî cerr-i eskâl hükûmeti olup 'uhûd-ı nâ-ma'dûd-ı /45/ müstakbelede sûret-yâb-ı husûl olacak kâffe-i kâ'inâtın tohumundan başka bir şey'i hâvî değildir.

2) Ecza'-yı heyûlâ'iyyenin 'ahdidir ki makine ile berâber 'ilm-i kimyânın mebd'e-i te'srât-ı kimveviyyesi hükûmeti demek olup ictimâ'ât-ı mâddiyye birbirinden mütemeyyiz olmakla mübâşeret eylediği devirdir.

3) 'İlm-i şumûs ve nücûmun hükûmeti olan ecrâm-ı semâviyye ve 'a-vâlim-i keh-keşâniyye devridir ki bunda ecza'-yı mâddiyyenin terkîbi çoğalıp, feza'-yı âşumânda gâyet cesîm yığınlar tecemmu' u tekâşûf etmesiyle

semavât aralıkları husûle geldiği 'ahddir.

4) Edvâr-ı seyyâriyyeye dâ'ir olan fenn-i hey'et hükûmetidir ki mecerrerlerin eczâ'-yı müctemî'a ve heyûlâ'-yı mütেকâsifesinden hâsıl şumûsun merkezleri üzerine deverânından hâdis olan bir takım halkalar kıt'âtından seyyârâtın teşkîl ettiği ve bi'l-husûs seyyâre-i Arz'ın sûret-yâb olmağa başladığı devirdir. /46/

5) Her seyyârenin ve husûsiyle Arz'ın teşekkülünde meteorolocya, ya'nî 'ilm-i kâ'inât-ı cev'v te'sirâtıyla ceolocya zamân-ı hükûmeti devri olup, bu 'ahidde dil-ber-i hayât 'arz-ı dîdâr etmeğe mübâşeret etmiş olduğuna nazaran nebâtât ve hayvânât ve fizyolocya 'ilimlerinin dahi devr-i hükûmetleri oluyor.

6) 'İlm-i mukâyese-i elsine ve hurâfât-ı kadîmeden istidlâl olduğu üzere beşeriyetin bir hâlet-i sabâvet ve bî-ma'rîfet devridir ki bu nev' mah-lûk, nâm-ı insâna şayân olduğu günden ezmine-i târîhiyye dediğimiz vakte kadar mümtedd olan devirdir.

7) 'Ahd-i târîhidir ki bu takrîben beş bin senedenberû "Ümm-i Dünyâ" i'tibâr olunan Mısır'dan bed' ile onun 2500 senelik ilk vakitlerinin yalnız ba'zı başlıca vukû'âtı az çok ma'lûm ve iki üç bin son vukû'âtı oldukça târîhlerde mazbûtdur.

El-hâsıl târîh ıtlâk ettiğimiz ma'lûmât, /47/ Devr-i Âdem'in ahvâl-i ahîresinden 'ibâret birkaç senelik vukû'âtdır. Meselâ Türkîstân târîhine kesb-i vukûf etmek murâd eden bir şahsın, beş on son senelerinin vukû'âtıyla iktifâ eylemesi gibidir. Ber-minvâl-i muharrer târîh-i tekvînin yed-i sehâ'if-i si'asında münfehim olduğu gibi 'âlem-i kevn ü fesâdın esrârını keşf ve ifâde eden zamân ile kâ'inâtın istikmâle olan meyl-i müstemirr-i fitrisidir. Füyûzât-ı rabbâniyyenin en mahsûllü tohumu olan meyl ü terakkînin 'ademini farzda zamân-ı 'ale'd-devâm 'akîm olurdu. Hâlbuki hiç yorulmaz bitmez bir mektûm-ı kudret zenbereği, cümle mevcûdâtı bahr-i münce mid-i cemâddan sâhil-i hayâta ve zî-rûhları nerd-bân-ı derecât-ı terakkiyyâta sevk etmektedir. İşte kevnin medâr-ı zarûrîsi bu meyl-i istikmâli çıkmak müyesser olamazdı. Ve fi'l-vâki' büyük âdemlerin 'âdetâ nebâtât ve hayvânât tohumlarında müşâhede olunan meyl ü isti'dâdları gibi 'âlem-i misâlin kâ'inât için takdîr olunan bir hey'et-i mu'ayyeneye yetişmek kendilerinde bir meyl-i zâtînin tahakkukunu iktizâ eder. Onları 'âlem-i imkân- /48/ dan 'âlem-i â'yâna çıkarmak için arkalarından devr ettirir bir kudret zenbereği vardır. Nefy u isbât beyninde mütereddid netfceler i'tâ eden bir mu'âdele-i cebriyye gibi mükevvenât selb ve icâbiyle iki mütenâkız hükmün birisiyle mahkûm olmak üzere kazâ-yı mübrem zenbereği ileriye sevk eder ise de, dest-i kazâ-yı mu'âllak mezkûr tohumları gırbâl-i isti'dâddan bi'l-imrâr yaşamağa hakkı olan hubûb-ı mahlûkât ol gırbâl-ı ikbâl deliklerinden çıkmağa fırsat-yâb olurlar. "Es-Sa'îdu sa'îdun fî batni ümmihi ve ş-şakî şakîyyun fî batni ümmihi"⁵². Mevâlidde hayâta isti'dâd olmayan çok nev'ler yaşamağa çabalamışlar ve hıfz u bekâ-yı nev'in mütevakıf olduğu tenâsüle sa'y etmişler iken, esbâb-ı hayâtın 'adem-i müsâ'adesi cihetiyle münkariz oldular.

(Zürâfa, kastor⁵³, bâlina, gergedân, deniz hâygırı ve emsâli son nefeslerindedir.)

Pek çok ecnâs-ı hayvâniyye kurûn-ı medîdece ber-hayât oldukdan sonra, el-ân tahtü 'l-Arz 'izâm-ı /49/ remîmesinden başka eserleri kalmamıştır. Ve bir takımı bi'l-kuvve müsta'id-i hayât olduğu hâlde esbâb-ı müsâ'adenin zuhûrunda kuvveden fi'ile gelmeleri mümkündür. El-hâsıl işbû 'âlem-i kevn u fesâd bir gavgâ-gâh-ı 'umûmîdir ki fevz ü zafer esbâb-ı hayâta ziyâde makrûn olanlarıdır. Mîzân-ı fenâ u bekâ isti'dâdâta göre muvâzene veya inhirâfa düçar olur. Esliha-i muvaffakiyyet olan kemâl-i âlât ve a'zâ-yı mahlûkât sûretâ ihtiyâcın 'illet-i gâ'iyyesi görünürse de, hakikatde ihtiyâcâtın semeresi ve netice-i lâzımasıdır. İhtiyâc ta'bir olunan keyfiyyet idrâk-i vicdânın lisân-ı hâli ve kemâ ve keyfâ 'âlemde mütehakkık olan bir nizâm-ı 'umûmînin ser-mesâlih-i iştimâli olduğu görünür. Varlığa isti'dâd ve istihkâkı olan â'yândan başka bir şey' mevcûd olamaz. Esbâb-ı hestîye makrûn olanların kâffesi /50/ yâ bulunmuş veyâ bulunacaktır. Cezmen hükm olunur ki işbu bağ-ı tekvînde her ne bed' olunmuş ise ikmâline devâm olunacaktır. Bu kaziyye-i kat'îyyü's-subûtun vukû'unu tasdik etmek mutlakâ bir tohum dânesinin nebât ve bir nutfenin hayvân olabileceğini hükm etmekden daha ziyâde cesârete muhtâc değildir. Vâkı'â bir habbe veyâ nutfeye mu'ayyene nâ-müsâ'id esbâb-ı neşv ü nemâsının ihtimâl tesâdüfünden nâşî bir hükm-i müfîd-i sâdik olmaması muhtemel ise de ahkâm-ı külliyyenin hâli başkadır. Her sene hesâba gelmez çiçek tohumları esnâ-yı şitâda döküldüklerinden çürüyüp zâyî' olacaklarını cezm ettiğimiz hâlde fasl-ı bahârda 'âdetâ tâze riyâhîn istismâm olunacağına yine bir 'âkil istibâh etmez.

İşte 'âlemde ber-minvâl-i muharrer ta'yîn olunan bir kânûn-ı hikmet-i meşhûnun iktizâsı üzere milyarlar 'asırlardanberû suver-i 'adîdede devâm eden bir zarû- /51/ ret-i müterakkiyyenin zabt ve idrâkine vuslat-yâb oluruz. Kânûn-ı mezkûrun müfâd ve mazmûnu dahi şudur ki kâ'inât bir 'ahd-i mekanikîden devr-i kimyevîye ve ondan dahi tekevvün-i eczâ-yı mâddiyye karnına ve ondan tekevvün-i keh-keşân ve şümûs-ı âsümân hükûmetine ve ondan dahi güneşlerin ecrâmından nûr ve esbâb-ı hayâtîyelerini iktibâsı ile veliyy-i ni'metleri etrâfına dolaşan ve zir-i tasarruflarında olan küçük hükûmât-i seyyâriyyeye ve bundan sonra ibtidâen sâde ve gide gide ilerleyerek hakikat-i insâniyyenin evâ'il-i zuhûru devrine ve ba'dehu hurâfât ve tanzîm-i lügât ile insânın nâkısı'l-vicdânı evânına ve terakkiyyât-ı tedriciyye ile beşeriyyet kesb-i kuvvet ve zabt-ı tevârihe tahsîl-i kâbiliyyet ile tâmü'l-vicdân olduğu son 'asırlara vâsıl olduk. Vicdân ve idrâkin terakkîsi, terakkiyyâtın akvâsı ve insâniyet derecesi bildiğimiz mir'ât-ı mükevvenâtın eşref u â'lâsı olduğuna hükm edebiliriz. Her ne /52/ kadar sâ'ir ecsâm-ı semâviyyede insânın kuvve-i müdrikesinin fevkinde bir mertebe ve bunun ilerisinde ve vicdânlarda kuvâ-yı 'âkile bulunmamasını cezme bir vecihle me-câlimiz yoksa da, bulunduğu dahi ma'lûmât-ı kat'îyyemiz yokdur. Mâhrûmiyyetinden en ziyâde te'essûf olunacak şey', her mahlûk mütevellid olduğu cirm-i semâvinin hudûdunu tecâvûzle seyr-i ecrâm-ı felekiyyeye çâre bulmamasıdır. Sadd hayf ki sükkân-ı seyyârât devâ'ir-i necmiyyelerinde mahbûs-ı dâ'imî olmağla mahkûmdur.

Sâ'ir 'avâlim-i şemsiyye sekenesiçün bu hükmü 'ale'l-ittlâk icrâya hakkımız yokdur. Fakat şu kadar diyebiliriz ki 'avâlim-i cismâniyyede kâffe-i

kuvâ-yı tabî'yyenin ahvâl-ı meşhûresinden başka bir hâle ifrâğ ve tahvîli hâric-i dâ'ire-i imkândır. "Kul men yubeddilu halaka Allâhu".⁵⁴

Târîh-i tekvînin vüs'amızca ta'dâd ettiğimiz edvâr-ı medîde ve vukû'ât-ı 'adîdesinden â'sâr-ı bî-şumâr-ı müstakbele- /53/ sine dâ'ir bir şey keşf u istihrac ve geçmiş olan vukû'âtdan gelecek ahvâlinin istinbât u istintâc etmenin çâresi yok mudur? "Niçin olmasın". Zamân-ı hâzırın vukû'âtı ezmine-i mâziye te'sîrâtından başka bir şey olmadığı gibi, vukû'ât-ı müstakbele dahi hâl-i hâzırın netâ'ic-i te'sîrâtından ibâret olacağında şübhe var mıdır? Zâman-ı sermedînin ebediyyet-i müstakbelesi bizden evvel olan ezeliyyet-i mâziyyesi gibi gayr-i mütenâhî olacak ve 'âlemin hâl-i hâzır bir milyar karndan sonra vâsıl olacağı derecesi, hâl-i hâzır ile Arz seyyâresiyle Âf-tâb'dan mahrûm idüğü 'ahdi arasındaki fark u ihtilâfı kadar muhtelif bulunacaktır. Beşeriyet başlamış bitecek; Arz bina' etmiş muntehî olacak. 'Âlem-i Şemsî'nin ibtidâsı olmağla elbet intihâsı da olacak! Fakat mâhiyâtın ve 'akl u iz'ânın âhiri olmayıp her hâlde yine bir şey' müstemirren bulunacaktır. Onun idrâki ile şimdiki /54/ vicdâna nisbeti, bunun cevher-i ferde nisbeti gibi olacaktır.

Şu kadar var ki nev'-i insân Arz'ın intihâ-yı 'ömrünü görmezden ve Güneş'e 'arız olacak teberrüdden incimâd-ı zarûrisini müşâhede etmezden akdem bir kaç milyon 'asırlar müddetinde muhâtara-ı mezkûreden emîn bir hâlde bulunacaktır. İşbu 1882 sene-i milâdiyyeye değin meselâ fenn-i kimyanın yalnız yüz senelik terakkîsi bu gördüğümüz dereceye vâsıl olduğu hâlde, hesâb-ı merkûm üzere bunun bir milyon katı üzerine zamm olundukda cihân ne sûretler kesb eder.

Böyle bir istikbâlin tâm hayâlini tasavvur etmek zımnında olunan sa'y ve tecrübeler 'akîm olup, ezhânı yorulmakdan başka bir neticesi yoktur.

Bununla berâber işbû farz ettiğimiz istikbâl elbet bir gün olur ki yetişecektir.

/55/ Kim bilir ki ol gün gerek insân gerek diğer bir mahlûk-ı zî-iz'ân gelip heyûlâ, cevher, hayât, rûh ve emsâlî ve hakâ'ik ve kavânini keşf etmeyecek midir? Câ'iz ki ol zamân-ı müstakbelin bir hakîm-i fâ'ik ve tabîb-i hâzıkı, esrâr-ı i'mârın miftâhına muvaffak olarak esbâb-ı hayâtı ta'dîl ve tecdîd ediversin. Mümkindir ki bir gün olup el-ân ber-hayât ve nâ'il-i â'lâ-yı derece-i terakkiyyât olan hayvânât bir 'ahd-i 'atîkin bakiyye-i âsâridir diyerek â'zâ ve eczâsını istiğrâb-ı 'umûm için müze-hânelerinde hıfz etsinler. El-hâsıl kâbildir ki ba'zı hükemânın "El-'ilmu huve'l-kudretü"⁵⁵ ta'bîr-i hakikat-i masîrleri müfâdınca ma'ârif-i lâ-tuhsâ bir iktidâr-ı bî-intihânın intâc ve suver-i tetimmâ olmasına sebep olarak ol değrin ashâbı tasarruf-ı 'avâlime muktedir olsunlar!! Artık onlar için mesâfâtın hükmü kalmayıp, tayy-i zamân ve mekân ile sitârelerinin /56/ hudûdunu tecâvüz edebilsinler. Ol-vakt elbet müdebbir ve cihân-gîr, 'ilm ve 'akl-ı pür-tedbîrin kuvveti olacaktır. İşte mükevenâtı bir istikmâl-i dâ'imîye sevkle lâ-yenkâtı kuvveden fi'ile çıkarmakda olan kemâlât-ı tabî'yyenin ol muzafferiyet-i 'akliyye cihetiyle bu hükûmet-i hakîkiyyeye vusûlü sa'âdât-ı rûhâniyyenin mertebe-i aksâsına nâ'iliyyeti demektir. Ammâ Sâni'-i hakîkî ber-vech-i meşrûh ta'dâd olunân merâtib-i mütevâliyye ve 'avâlim-i müterakkiyyenin mâ-fevk u 'âlâsında ve hey'ât-ı

mecmû'alarının mâverâsındadır. Ol feyyâz-ı mutlak menba'-ı enhâr-ı 'âmme-i kâ'inât olup, vücûd-ı sermedîsi aslâ bir şeyden mevlûd ve müştağk değildir. Cenâb-ı Bârî, istikmâl ve tagayyürden berîdir. Hayrın, hüsnün, sıdkın, sevâbın mercî ve ma'abları ve riyâziyyât ve mantikiyyât ve ilâhiyyâtın mâ-bihî'l-intizâm ve'l-iktisâblarıdır. Mevzû'-ı dest-i kudreti olan insânı hesâbsız pûte-i tasfiyelerden geçirdikten sonra hükûmet-i 'akliyyâtda /57/ hükûmrân edip elbet ol neş'elerde mükâfât-ı 'ilmiyye ve 'ameliyyesine nâ'il buyuracaktır.

Bu kâr-hâne-i cismânîde dâ'imâ müşâhede ettiğimiz gibi cümle ma'mûlât-ı insâniyye tecessüm etmiş bir fikr u tasavvûr-ı 'aklîden 'ibâret idüğü kaziye-i müsellemesi misullû, elvâh-ı mahfûze-i ervâh-ı tayyibede müstahfaz olan efkâr-ı müstakîme-i insâniyye neş'e-i ulâda a'mâl-ı sâlihaya ve neş'e-i uhrâda tecessüm edip ni'am-ı celîleye munkalib olacağında şübhe yoktur. El-hâsıl hidemât-ı 'âliyye-i ulûhiyyet-simâtda müstahdem olan sunûf-ı Âdem hayât-ı dâ'imî-yi küllînin bir cüz'ü olduğuna nazaran elbet onun dahi bekâ-yı neşât-efzâ-yı sermediyyetden nâ'il olacağı hissesi ve bir cüz'-i müfrezesi vardır.

Sermâye-i keşûfât ve ihtirâ'âtı birbiri üzerine katarak hazâ'in-i ma'lûmâtı cem' ve iddihâr ve her 'asırda /58/ eslâfın bıraktıkları noktadan bed' ile ileriye gitmek için bezl-i cehd u iktidâr etmek hasâyisine mâlik olan nev'-i beşer saltanat-ı 'akliyye denilen bir vazîfe-i nazîfe ve sa'âdât-ı ebediyye-i fevka'l-'âde için yaradılmışdır.

Ahlâkca dahi aslâ bir celb-i menfa'at ve def'-i mazarrat garazı ve zerreten mâ bir mücâzât ve mükâfât 'ivazı hâtırına hutûr etmediği halde bile insân iyilik yapmayı istisvâba ve fenalıkdan ihtirâz ve ictinâba meyl etmesindeki sırr ve hikmet, mutlakâ insânın mâ-halaka lihayyın olan sa'âdet-i sermediyye zenbereğinin tesvîk ve teşvîkidir. Ahlâk-ı hasene ve â'mâl-ı sâlihâmız ol beyt-i ma'mûr-ı ebedîyü'l-huzûrun binâsına konulmuş taşlardır.

Bundan şöyle bir netîce-i behîce istinbât olunur ki /59/ 'illet-i müe'ssirenin 'ademiyle ma'lûlûn in'idâmı lüzûmuna mebnî fenâ-yı beden ve havâss sebebiyle fenâ-yı müdrikât-i hissiyye lâzım gelir. Lâkin insânda ma'kûlâtı idrâk eder bir nefis-i nâtika kuvveti mevcûddur ki ihsâsât gibi ihtilâf-ı zamân ve kurb u bu'd-ı mekân ile muhtelif ve hattâ te'sîrât-ı kevn ü fesâd ile müte'essir ve mütekeyyif değildir. Bunun takakkukunda vicdân-ı 'umûmî şahâdet ettikten mâ'adâ nice insân-ı kâmiller hâsseten onun takviyesiçün ihtiyâcât-ı bedeniyeyi fedâ ve mercî-i ebediyyesiçün vücûd ve hayâtlarını bile bütün bütün ifnâ edegelmüşlerdir.

Biz değil bizim seyyâre-i Arz'ımız onun muzaferiyyet-i kâmilemini yetişemeyeceğini farz eder isek, "Yevmün tebeddülü el-Arz gayre'l-Arz"⁵⁶ işâret-i münîfince hazâ'in-i bî-pâyân-ı tabî'atda küre-i Arz gibi bir habbeciğin zâyî'âtının lakırdısı mı olur?

Bir sahrâ-yı kübrâda zer' olunan milyonlar ile /60/ kîle tohumların bir dânesi bi'l-farz topraksız bir taş üzerine rast gelmekle veyâhûd başka bir 'ârıza sebebiyle ol dânenin çürüyüp pây-dâr olmamasından mahsûlâta noksân 'âriz olmuş olur mu? Heyhât!..

¹ Her iki döneme yönelik araştırmalar oldukça yetersiz olduğu için, Osmanlı düşünce tarihinin gelişim aşamalarını daha ayrıntılı bir biçimde belirlemek bugün için olanaksızdır. Bu dönemlere

yönelik felsefe tarihi çalışmaları genişledikçe ve geliştikçe daha sağlıklı değerlendirmelere ulaşılacaktır. Kanımızca Türk düşünürlerinin öncelikli görevlerinden birisi de, bu iki dönemde üretilen felsefi eserleri inceleyerek, çağımızın sorunlarını çözümleyecek terkihi kuramlar geliştirmektir; Batı düşüncesi bu yoldan gitmiştir, Doğu düşüncesinin de bu yoldan gitmesi gerekir.

² Dârü'l-Fünûn ve Hoca Tahsîn Efendi'nin buradaki etkinliklerine ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz., Ekmeleddin İhsanoğlu, "Dârülfünûn Tarihçesine Giriş", *Belleten*, Cilt 54, Sayı 210, Ankara 1990, s.713-731.

³ Türk bilim tarihi açısından oldukça önemli bir kuruluş olan Cem'iyet-i 'İlmiyye'nin hangi tarihler arâsında faaliyette bulunduğunu bilmiyoruz; ancak *Mecmû'a-i 'Ulûm*'un ilk sayısı 16 Kasım 1879'da ve son sayısı ise 12 Şubat 1800'de yayımlandığına göre, en azından bu dört aylık süre içerisinde çalışmalarını yürüttüğünü tahmin edebiliriz. Öyle anlaşıyor ki Hoca Tahsîn Efendi'nin ölümü ile birlikte cemiyet de, mecmua da kapanmıştır. Cem'iyet-i 'İlmiyye, dönemin diğer bilim cemiyetleri gibi, bilimsel araştırmalar yapmak veya bunlara destek olmaktan çok, Batı'daki bilimsel çalışmalar konusunda okuyucuları aydınlatmak ve özellikle zanaat ve ziraat alanlarındaki çalışmaları desteklemek maksadıyla kurulmuştur; bkz., Âdem Akın, *Münif Paşa ve Türk Kültür Tarihindeki Yeri*, Ankara 1999, s.132.

⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz., Ömer Faruk Akün, "Hoca Tahsîn", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 18, İstanbul 1998, s.198-203.

⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz., Akün, s.203-205.

⁶ İngiltere'de bir ziraat cemiyetinde, Doktor Dolpher adlı bir kimyager tarafından sütün gıda değerine, artırılmasına ve geliştirilmesine ilişkin olarak yazılmış makalelerin özetlenmiş tercümesidir.

⁷ Hoca Tahsîn Efendi, *Târih-i Tekvîn Yâhûd Hilkat*, İstanbul 1310, s.54.

⁸ Bu yanlışlık muhtemelen, kitabın basımı sırasında yapılmış olmalıdır.

⁹ Hoca Tahsîn Efendi, s.4-6.

¹⁰ Hoca Tahsîn Efendi, s.44-46.

¹¹ Hoca Tahsîn Efendi, s.20-23.

¹² Hoca Tahsîn Efendi, s.23-24.

¹³ Hoca Tahsîn Efendi, s.27-28.

¹⁴ Hoca Tahsîn Efendi, s.40-41.

¹⁵ Hoca Tahsîn Efendi, s.43.

¹⁶ Hoca Tahsîn Efendi, s.43-44.

¹⁷ Hoca Tahsîn Efendi, s.52-54.

¹⁸ Hoca Tahsîn Efendi, s.56-57.

¹⁹ A.Adnan Adıvar, *Bilim ve Din*, Üçüncü Basım, İstanbul 1980, s.368-369.

²⁰ Konumuz açısından, özellikle bu yapıtın ikinci cildi incelenmeye değerdir.

²¹ Bu yapıtın ise iki bölümü başta olmak üzere, diğer bütün bölümlerinde, *Târih-i Tekvîn yâhûd Hilkat*'in yazılması için gereken bütün bilgilerin mevcut olduğu görülmektedir.

²² Bahâ Tevfik ile ilgili bilgi için bkz., Abdullah Uçman, "Bahâ Tevfik", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 4, İstanbul 1991, s. 452-453.

²³ Ahmed Nebil ile ilgili bilgi için bkz., İrfan Karakoç, "Çıka, Ahmet Nebil", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, Cilt 1, İstanbul 1999, s.359.

²⁴ Haeckel'in, Batı'da büyük bir ilgiyle karşılanmış olan yapıtlarından *Die Welträttsel*'in (1899) kısmi tercümesidir. Rıza Bağcı'nın verdiği bilgiye göre, bu eserin ancak birinci ve ikinci bölümleri tefrika edilebilmiştir. Ayrıca Bahâ Tevfik'in yakın arkadaşı Subhî Edhem'in, *Lamarckizm* adlı kitabında ve *Serbest Fikir* dergisinde yayımlanan "Bahâ Tevfik" adlı makalesinde vermiş olduğu bilgidен anlaşıldığı kadarıyla, bu eser Bahâ Tevfik ile Subhî Edhem tarafından birlikte çevrilmiştir; bkz., Subhî Edhem, *Lamarckizm*, İstanbul 1330, s.10'daki dipnot ve Rıza Bağcı, *Bahâ Tevfik'in Hayatı, Edebi ve Felsefi Eserleri Üzerinde Bir Araştırma*, İzmir 1996, s. 207-208. Öyleyse Subhî Edhem de, Haeckel'den etkilenmiş yazarlar arasında bulunmaktadır.

²⁵ Haeckel'in, *Der Monismus als Band zwischen Religion und Wissenschaft* (Bonn 1893) adlı yapıtının tam tercümesidir. Bu çeviri de tarafımızdan yayıma hazırlanmıştır.

²⁶ Rıza Bağcı, s.237.

²⁷ İlm-i hayvânât, yani zooloji müderrisi Ali Vehbî, bu makalesinde, Haeckel'in söz konusu türler hakkındaki görüşlerini tanıtmıştır; bu alıntı için bkz., Osman Bahadır, *Cumhuriyetin İlk Bilim Dergileri ve Modernleşme*, İstanbul 2001, s.42.

²⁸ Yapıtın kısmi çevirisidir.

- ²⁹ Psikoloji (Hazırlayanların Notu).
³⁰ “Herşeyi sudan yarattık”.
³¹ “Beşikten mezara kadar ilmi arayınız”.
³² Hazret-i Nüh’un oğlu Sâm’a mensûb.
³³ Herodotos, M.Ö. yaklaşık 484-426 yılları arasında yaşayan ve “Tarihin Babası” ünvanıyla tanınan büyük tarihçi (Hazırlayanların Notu).
³⁴ Filoloji araştırmaları, karşılaştırmalı dil çalışmaları (Hazırlayanların Notu).
³⁵ Mitoloji (Hazırlayanların Notu).
³⁶ Jeoloji (Hazırlayanların Notu).
³⁷ “Katmaksızın”.
³⁸ Burada Yer’in çeşitli katmanlarında bulunan fosiller kastedilmektedir (Hazırlayanların Notu).
³⁹ Gerçeğe (Hazırlayanların Notu).
⁴⁰ Merkezkaç kuvveti (Hazırlayanların Notu).
⁴¹ Plüton gezegeni daha sonra bulunacaktır (Hazırlayanların Notu).
⁴² “Onun benzeri yoktur”.
⁴³ Bu ifâde, Hoca Tahsîn Efendi’nin İslâm dinine olan bağlılığını açıkça sergilemektedir.
⁴⁴ “Hergün yeni bir şey olur”.
⁴⁵ Kimyasal spektroskopinin öncülerinden olan Robert Wilhelm Bunsen (1811-1899), on dokuzuncu yüzyılın önde gelen deneysel kimyacıları arasında bulunmaktadır (Hazırlayanların Notu).
⁴⁶ Spektroskop (Hazırlayanların Notu).
⁴⁷ Mekanik (Hazırlayanların Notu).
⁴⁸ Yüksek cebir (Hazırlayanların Notu).
⁴⁹ Diferansiyel hesabı (Hazırlayanların Notu).
⁵⁰ İntegral hesabı (Hazırlayanların Notu).
⁵¹ Metafizik (Hazırlayanların Notu).
⁵² “Mutlu, anasının karnında da mutlu ve mutsuz, anasının karnında da mutsuzdur.” (Hazırlayanların Notu).
⁵³ Kunduz.
⁵⁴ “De ki değişeni de Allah yaratır.”
⁵⁵ “İlim, kudret ölçüsündedir”. (Hazırlayanların Notu).
⁵⁶ “Yer’in döndüştüğü gün.” (Hazırlayanların Notu). *İbrahim Suresi 48. ayet!*